Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX віку.

Волинську губерню за її природніми умовами в середині XIX віку ділили на Волинь і Волинське Полісся. За демаркаційну між ними лінію вважали поштовий шлях, що йшов од м. Устилуга до Житомира через Володимир, Торчин, Луцьке, Олику, Клевань, Броніки, Тучин, Корець, то-що. На південь од цього шляху лежала Волинь, що до складу її ввіходили повіти Заслав., Старокост., Кремен., Дубен., частини Новоград-Волинськ., Рівен., Острозьк. і чимала частина Луцького й Володимирського. У північному від зазначеного шляху напрямку було Волинське Полісся з повітами Ковельським, Овруцьким, Житомирським і частинами Новоград-Волинськ., Рівен., Острозьк., Луцького й Володимирського. Волинь мала багату родючу землю; Полісся було низьке, рівне, з дуже рідкими згір'ями, вкрите пущами й поперетинане річками, озерами, болотами та багнами, й мало заселене [1]).

Неоднакові природні умови мусіли відбитися на характері й плані сіл. Межи Володимиром, Корцем, Берестечком і Рівним знаходилися села з двох рівнобіжних вулиць. Ковель мав навкруги села з двома рядами хат по обидва боки шляху або річки. Ратно й Крем'янець лежали в смузі сіл, збудованих без ніякого ладу, що мали кілька покручених вулиць [2]), то-що. Села містилися переважно по долинах, при берегах річок, коло ставів. Там, де долини річок вузькі, села було розтягнуто по верховинах гір, як от, Велика Мощаниця й Дермань Дубенського повіту [3]).

Та не самі лиш природні умови творили план поселень. Як гадали волинські дідичі, що в першій половині XIX віку, згідно з кріпацькою системою, були володарями селян і сіл, поселення повинно було бути тільки скупченням сільських робітників довкола панського двору, як сільсько-господарського підприємства [4]). Тому в звязку з потребами

---

[1]) Stecki, Wołyń pod względem stat., histor. i archeologicznym. Lwów 1864, I, 6, 7, 199. — Военно-статистическое обозрѣніе Волын. губ. СПБ. 1850, 2. П. Тутковський, Природня районізація України, Київ 1922.

[2]) Bogdan Zaborski, O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu, Kraków 1927.

[3]) Военно-стат. обозр., op. cit., 73.

[4]) Проектъ положенія Волынскаго Губерн. Дворян. Комитета объ улучшеніи быта помѣщичьихъ крестьянъ (в Волинському Окрарху; матеріял стосується до 1858 р.).

останнього цілі села або частини їх касовано чи переношено до инших місць [1]). Так з села Матвієвич Овруцького повіту дідич перевів своїх селян до сіл Покалева і Полохачова за 1—2 верстви [2]). З с. Городка Луцьк. пов. дідич перевів 40 селян до новоутвореного поселення в лісі за 12 верстов од Городка [3]) і т. д.

Тільки в тих селах, що через них проходив поштовий тракт, або якийсь шлях, по якому їздили купці [4]), або переходили різні військові частини [5]), а також де функціонували фабрики або заводи, було помітне життя. Инші, надто поліські, були тихі. В них все було однаковісіньке, або, як художньо описував Крашевський, усі свити були однаково сиві, й усі хустки однаково білі, й усі сосни однаково зелені, й усі хати однаково низькі та безформні [6]).

Визначну ролю відгравав у селі панський двір, що був для кріпаків за адміністративний, судовий і господарчий осередок. По церквах селяни завдовольняли релігійні потреби і (в 40—50 роках) переховували конституцію села чи, як тоді селяни називали Бібіківські інвентарні правила, „добро“ [7]), а коло церков розвязували і різні громадські справи [8]). При в'їздах до сіл, що їх оточували панські засіви, були застави („коловорот“), де раз-у-раз пильнувала варта [9]). Визначну ролю в житті села мала корчма, про що буде сказано далі.

В 1840—50 роках, як і раніше, волинське селянство користувалося землею й господарювало дворами. Щоб зрозуміти цю організаційну форму, треба насамперед звернутися до тих норм, що регулювали на Правобережжі стосунки покріпаченого селянства до дідичів. Як „помѣстное уложеніе“ київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков запровадив у 1847 і 1848 рр. перші, а згодом другі обов'язкові для всіх дідицьких маєтків інвентарні правила. Складаючи їх, узято на увагу побутовий і господарчий устрій дідицького села й усю тодішню практику селянського побуту та господарювання [10]). Вони так само дуже наближалися були до виданого р. 1839 „Положенія о люстраціи государственныхъ имуществъ въ западныхъ губерніяхъ“ [11]). Що зазначені правила фактично відбивали в собі тодішні риси селянського побуту, це видно з статтей 1—4, 30, 37, 38 й инших. За основну форму селянської організації, яку визнавали інвентарні правила [12]), було селянське

---

[1]) М. Корнилович, Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині. „Український Археографічний Збірник, т. I, 234.

[2]) Справа інвентарного відд. Канцелярії Київського військового, подільськ. й волин. генерал-губернатора, що переховується в Київському Центр. Істор. Архіві, ч. 4 за 1852 р. В дальшому усі покликання на справи цього відділу я зазначатиму цифрами; перша з них — число справи, а друга — рік, коли її почато.

[3]) 96—49. [4]) Stecki, Wołyń, op. cit., 20. I. I. Kraszewski, Ulana, 1855 р.

[5]) Інвентар Зарічанського маєтку в справі ч. 483 в Київському Архіві давніх актів.

[6]) Ulana, op. cit., 1. [7]) 20—48. [8]) 12—59. [9]) 54—50; 25—49.

[10]) Бібік. обов. інвентарі, op. cit., 222—232.

[11]) Полное собраніе законовъ, ст. 13036.

[12]) Подаємо їх за їх другою редакцією.

кріпацьке господарство, що називалося й господарством, й родиною, й двором і тяглом, і півтяглом [1]). Важко сказати, котрій з цих назов зазначені норми надавали першорядного значіння. Першу — „господарство“ — зазначено 28 разів, другу — „родина“ — 9 разів, „двір“ — 7 разів, „тягло“ — 1 раз. Але термін „господарство“ зазначено було в основній початковій першій статті інвентарних правил. Найяскравіш ототожнено господарство з родиною і двір з господарством у ст. 2, 4 і 11. Хоч у згаданих нормах і не точно додержано однакової термінології [2]), але все-ж з самого ототожнення назов можна визнати, що в тій організаційній формі селянського устрою, за яку було господарство-родина-двір, сполучено дві побутові основи — родинна й господарчо-трудова.

Але форму й характер цього об'єднання треба з'ясовувати не самою лиш термінологією назов. Громадську („мірскую“) землю було розподілено поміж окремими господарствами. Новоутворювані господарства запроваджували до системи побутових форм селянського господарювання. Панщину, що на ній базувалося дідицьке господарство, відбували родини. Для окремих розділів господарств було визначено нормальні наділи. До інвентарів записувано всі кріпацькі господарства (ст. 1—5, 62) [3]). В облюстрованих на підставі вищезазначеного Положенія 1839 р. маєтках західніх губерень, що до них належала й Волинська, господарство, родина й двір теж були ототожнені [4]). За загальночинним тоді законодавством самий облік людности переводили по родинах [5]). Рекруччину селяни відбували теж од родин [6]); по селах скарбових селян проваджено родинні рекрутські списки [7]); тим самим селянам наділювали родинні земельні ділянки [8]), то-що.

Прирівнюючи господарства до родин і до дворів, інвентарні норми нічого не казали про склад родини. Визначення того є в тогочасних „Законахъ Гражданскихъ“. За родину, що її не можна було роздрібнювати, вважали: батько, мати й з дітей неодружених синів й дочок [9]). Але це була вузька родина, об'єднана виключно кровним звязком. Инше розуміння родини зазначено в другій законодавчій нормі. Рекрутський Устав за тих часів мав виключне місце в житті найчисленнішої частини людности. Він регулював не тільки найбільшу й найважчу з тодішніх державних повинностей, але й цілість та умови поділу родин. За рекрутським уставом у міщан і державних селян за родину треба було

---

[1]) Історіографію двора див. у М. Слабченка, Организация хозяйства Украины, I, 32—38. [2]) Бібік. обов, інвентарі, op. cit., 232.

[3]) Корчаков-Сівіцький у своїй таблиці теж ототожнює двори з родинами („Объ ипотечной системѣ“... Кіевъ 1879).

[4]) Приложеніе къ ст. 9 Устава о управ. каз. насел. имѣній въ Запад. и Прибалт, губ., Св. Зак. т. 8, ч. I, изд. 1857 г.

[5]) П. 4 ст. 14 прилож. къ ст. 1679 Законовъ о состояніяхъ, Св. Зак., т. 9, изд. 1857 г.

[6]) Ст. 72 і 139 Общ. Уст. Рекрут., Св. Зак., т. IV изд. 1857 г.

[7]) Ibid., ст. 893—901.

[8]) Ст. 104—120 Уст. о благоустр. въ казенныхъ селеніяхъ, Св. Зак., т. 12 ч. 2 изд. 1857 г. [9]) Ст. 404 і 1397 Св. Зак. т. X. ч. I изд. 1857.

вважати всіх тих осіб, що записано під одним нумером у „сказкахъ“ останньої ревізії, нехай-би вони жили й по різних хатах або дворах, перед тим, як поділилися встановленим порядком [1]). До чергового рекрутського списку записували всіх родичів і приймаків, позазначуваних під одним нумером у ревізьких сказках, і не розділених, за встановленим порядком після ревізії; вони й становили одну родину [2]). Те-ж саме було в західніх губернях у державних селян, що їх записано підчас люстрації [3]). До ревізьких-же сказок записували родини по дворах, а саме: старшого в родині, його матір, дружину, одружених синів з їхніми дружинами й дітьми, зятів з їхніми дітьми, пасербів, байструків, рідних братів, небожів старшого в родині й нарешті приймаків [4]).

Рекруччина відбувалася або за чергою родин, або за жеребком [5]). Чергу родин визначали наявною кількістю її робітників, позаписуваних за ревізією або приєднаних по ревізії [6]). Державні селяни відбували рекруччину за жеребком [7]). Ті, що мали тягти жеребок, ділилися на два розряди. До першого належали багато-робочі родини, що мали не менше як 4 робітників; до другого ті, котрі мали 3 робітників [8]). Спочатку тягли жеребок молодики першого розряду, за ними — другого [9]). Так само більше-менше було й у міщан, що відбували рекруччину за чергою родин. До першої черги належали ті родини, де робітників було найбільше; до другої — ті, де їх було менше; до третьої — де їх було ще менше й так далі, аж до тих родин, де робітників було тільки двоє. Коли в родинах справжніх робітників було двоє, — батько з сином, дід з онуком, дядько з небожем, — то їх уважали в родині за одного. Такі родини з одним робітником звільняли від рекруччини. Коли чергова родина самовільно поділялася, то рекрута брали спочатку з тієї його частини, в якій було більше робітників [10]). Инакше було в панських селян, де черга залежала від призначення од дідичів.

Отже родина за ревізькими сказками, рекрутським уставом була ширша від покревної, що її визначили „Законы гражданскіе“, бо до складу першої належали й родичі, й приймаки. Часом така родина ревізьких сказок і рекрутського устава могла бути неоднакова з фактичною й не збігатися з поняттям двору. Вона об'єднувала низку осіб тільки юридично в тих випадках, коли ті господарства, що самовільно, без дозволу од влади, поділилися, жили й господарювали по инших або, що вони утворили, дворах. З другого боку з вищеописаної системи обліку рекруччини видно, що така важлива для свого часу законодавча норма, як Рекрут. Устав, вважала по суті родину за робочу спілку.

Склад родин і надто їхній робочий характер тодішнє законодавство зазначало так само в тих нормах, що регулювали поділи родин.

---

[1]) Ст. 73 Св. Зак., т. IV изд. 1857 г. [2]) Ibid., ст. 111. [3]) Ibid., ст. 905.
[4]) Прилож. къ ст. 1679 Зак. о сост., Св. Зак. т. 9 изд. 1857 г.
[5]) Ст. 72 Рекр. Уст., Св. Зак., т. IV изд. 1857 г [6]) Ibid., ст. 76.
[7]) Ibid, ст. 881. [8]) Ibid. ст. 910—912. [9]) Ibid., ст. 946, 951.
[10]) Ibid. ст. 78—80, 102.

Рекрутський Устав був наповнений заборонами самовільних родинних поділів, що їх закон не визнавав. Міщанам і держатним селянам право на поділ давали тільки тоді, коли в кожній з родин, що ділилися, було не менше, як по 3 робітники [1]).

В облюстрованих маєтках західніх губерень за багатородинних уважали тих, що їх було в одній хаті понад 5 працеспроможних робітників-чоловіків, серед них один одружений, окрім самого господаря. Такі родини дозволяли ділити на дві, коли їх згода на те, й при додержанні що-до розділу відповідних норм Рекрутського Устава [2]). Отже останній протегував багаторобочі родини-двори. Такий-же самий modus було встановлено й для панських маєтків Волини й Правобережжя. Згідно з ст. 4 інв. правил заборонено дрібнити родини, коли в кожній залишилося-б менше од трьох робітників.

На чолі родини-господарства-двору стояв господар, що був головою родини. В законодавчому зразку громадської ухвали в рекрутських справах у міщан і державних селян голову родини по ревізьких сказках названо „начальником родини“ [3]). Таку саму назву законодавство надало й купецькому станові [4]). Також і на Волині, згідно з інв. правилами, на чолі господарства-родини-двору стояв господар чи „хозяин“, як зазначено в ст. 8 і 56. За ним з його родиною було записане в інвентарі господарство. Дідич на Правобережжі, що в свойому маєткові над кріпаками мав мало не диктаторську владу, також звався „хозяиномъ“. Важливе значіння господаря, голови родини, призводило до ототожнювання понять родини-господарства з господарем [5]). Що влада господаря у селян була велика, це видно також з спеціяльних норм про державних селян. Молоді й молодші повинні були поважати старих і старших, діти коритися батькам. Старші в родині були відповідальні за самовільні поділи родин. Невиділених дітей неслухняних карано, як батьки того хотіли [6]). „Законы Гражданскіе“ взагалі наказували, щоб від батьків, коли вони скаржитимуться на своїх дітей, не вимагати жадних доводів (окрім деяких випадків) і жадного формального слідства не переводити [7]).

Права селян на землі, що ними вони користувалися, були не однакові. Родинні ділянки державних селян уважали за власність скарбу. Право користуватися цими ділянками було спадкове. Земля й инша господарська спадщина, по господаревій смерті, переходила в неподільному вигляді до старшого з його законних нащадків, коли господар за

---

[1]) Ibid., ст. 74, 75, 111, 905. За самовільний поділ усі члени родини підлягали карі (Ст. 486 Уст. благоустр. каз. сел., Св. Зак., т. 12, ч. 2, изд. 1857 г.).

[2]) Ст. 87 вищезгаданого Положенія.

[3]) Прилож. къ ст. 200 Уст. Рекрут., Св. Зак. т. IV изд. 1857 г.

[4]) Ст. 189 Зак. Гражд., Св. Зак. т. X ч. I изд. 1857 г.

[5]) Ст. 54, 56, 58, 62 інв. правил.

[6]) Ст. 249, 486, 489. Уст. о благоустр., Св. Зак., т. 12, ч. 2, изд. 1857 г.

[7]) Ст. 166, Св. Зак. т. 10, ч I, изд. 1857 г.

життя не записав кому з членів родини або ближчих родичів. Всяке ж инше майно повинно було поділятися між нащадками на підставі загальних законів і місцевих звичаїв. Несправних у платіжі податків й у відбуванні повинностей усовувано від землекористування. Тоді земля переходила або в опіку, або до старшого з нащадків [1]). В облюстрованих державних маєтках західніх губерень сільський сход мав право несправного що-до виплати податків і виконання повинностів господаря перевести на нижчий розряд господарства, а його ґрунт — надати иншому господареві [2]).

На Правобережжі кріпаки не мали прав власности на землю, що належала дідичеві й перебувала тільки в їхньому безтерміновому користуванні за відбування повинностів [3]). Поки селянин виконував свої обов'язки супроти дідича, останній не мав потреби його зміняти. Коли-ж це припинялося, він мав право посадовити на його місце иншого господаря з його родиною. Бібіковські інвентарні правила намагалися трохи пом'якшити суворість цієї норми. Згідно з ст. 8, коли господар вмер, його мав право заступити робітник з його-ж родини. В кожному разі панська економія не могла позбавити вдову або його невиділених дітей садиби й города (ст. 6 й 8). Отже малося на увазі закріпити двори, а так само забезпечити долю тих родин, що сиділи на господарстві, при чому це закріплення й забезпечення мали йти, очевидячки, родинним звичаєвим шляхом [4]).

Наведені міркування що-до головної організаційної форми селянства, господаревого значіння, то-що, обґрунтовано на таких законодавчих джерелах, що, як ми зазначили, відбивали не тільки законодавчий, але й фактичний побутовий устрій тодішнього волинського селянства. Але-ж, щоб зрозуміти це, все-ж необхідно перевести історичну перевірку. Архівні матеріяли, найголовніше до цього джерело, на жаль, не дають даних до визначення двору-господарства-родини, подаючи тільки їхні зовнішні риси. Так родинні списки, що їх додано було до обов'язкових дідицьких інвентарів, мали таку форму: нумер господарства за порядком (інвентарний), нумер за ревізією 1834 р., розряд господарства (тяглий чи піший), кількість землі орної й сіножати, кількість живого реманенту (коні, воли, бугаї, корови, вівці, свині, пасіки й т. д.), ім'я, прізвище господаря, перелік його родини з зазначенням років і кількости працеспроможних та непрацеспроможних чоловіків і жінок у них, розмір повинностів з кожного господарства, то-що. Иншою стороною статистичні описи інвентарів зазначали, що за господарів були ті кріпаки, яким

---

[1]) Ст. 114—116, 118 Уст. о благоустр. каз. сел., Св. Зак., т. 12, ч. 2 изд. 1857 г.

[2]) Ст. 21 Уст. управ. каз. имѣній въ Запад. и Прибалт. губ., Св. Зак., т. VIII, изд. 1857 г.

[3]) Бібік. обов. інв., op. cit., 231.

[4]) Проектъ Положенія объ инвентаряхъ для помѣщ. имѣній въ Западныхъ губерніяхъ (Окрема відбитка, ст. 27) й інв. правила 22 грудня 1852 р. для Литовських і Білоруських губерень (Матеріалы Редакціонныхъ Коммиссій, IV) йшли тим-же шляхом, наказуючи залишати за удовою землю.

дідичі дали хату з будівлями й ґрунт [1]). Отже інвентарі не розрізняли понять двору, господарства й родини. Тотожність цих понять з'ясовують і статистичні дані. Так, при 129.292 родинах рахували інвентарних господарств 117.661 [2]), або за иншим джерелом 129.815 [3]). Отож, кількість господарств мало не збігалася з кількістю родин. З другого боку, характерне в інвентарях було те, що родинні списки розпочиналися не з родин, а з зазначення категорій господарств і їхнього земельного та майнового забезпечення. Що питома вага кріпацької родини для дідича ґрунтувалася виключно на виробничому принципі, як і сама схема форми села, це доводять і инші різні тогочасні акти договірного змісту. Так, з посесійного контракту від 20 січня 1847 р. по с. Гальчину Жит. п. видко, що на випадок довгого слабування, смерти або віддачі в рекрути котрогось з селян, що в родині його не залишалося працеспроможної особи, щоб відбувати панщину й инші повинності, дідич зобов'язувавсь заплатити за це посесорові [4]).

Віддавна за тим самим виробничим принципом волинські кріпацькі господарства ділилися на 4 групи: тяглі, піші чи півтяглі, городники й безземельні („бобилі"). Тяглими звано тих господарів, котрі мали для обробітку своїх ґрунтів робочу худобу. До піших-півтяглих належали ті, що або не мали робочої худоби, або що в них було її замало, щоб власними силами обробляти свій наділ. Городники мали тільки садиби й городи. Безземельні (бобилі) працювали у селян або були в дворовій челяді. Дворових набирали з безземельних, сиріт, городників та піших. Городники заробляли по людях і утворювали класу осілих сільських робітників. У піших чи півтяглих особисті робочі сили переважали над робочим реманентом. Тому вони, щоб обробляти свої ґрунти, супрягалися або наймали супряг у тяглих хазяїв. Останні мали робочий реманент і за те, що допомагали пішим орати, боронити, збирати хліб, користувалися з праці піших і городників. Отже, різні категорії господарств, що економічно були нерівні, були звязані в загальному рухові сільського господарства. Але головні в ньому були тяглі, бо вони мали найбільші наділи, на них найголовніше базувалося панське господарство й від них залежало становище инших вищезазначених категорій селянства. На Волині тяглих родин було 57%, піших 30%, городників 7% і безземельних 6% [5]), а за даними, що їх р. 1858 подали були дідичі, ще більше, а саме: тяглих 61%, півтяглих 32%, городників 7% і бобилів 8.982 душі [6]). Отже волинські села мали найбільше заможних-тяглих господарств.

---

[1]) Наприклад, інвентар маєтку Гетьманівки Балтського повіту на Поділлі № 477 в Київ. Центр. Архіві Давніх Актів.

[2]) Матеріалы Редакц. Коммиссій, XVI.

[3]) Бібіков. обов. інвентарі, op. cit., 237.

[4]) 54—50. [5]) Бібік. обов. інв., op. cit., 219, 220, 237.

[6]) Проектъ Положенія Вол. Губ. Двор. Ком., op. cit. (цитую за В. Гнатюком в „Записках Волин. Зем. Технікуму", кн. 3, 1927 р. 216).

Загальні числа волинських панських селян, взяті по різних джерелах, мало не збігалися: 876.041 [1]), 887.308 [2]), 864.017 і серед їх чолозіків 422.771 [3]), 422.841 [4]) і 852.673 [5]). Коли перше число поділити на кількість дворів, як вираховує Корчаков-Сівіцький [6]), що ототожнює двір з родиною, то виявиться, що в середині XIX віку на Волині на двір припадало пересічно 6, 7 душ. Це в загальних рисах збігалося з 3, 5 чоловічих душ на двір [7]). Про залюдненість волинських кріпацьких дворів могли-б свідчити інвентарі дідицьких маєтків. Але, на жаль, по архівах їх ще не виявлено, й ми маємо тільки один інвентар 1836 р. на с. Симонов Житом. п-ка Фоми Врочинського [8]). Тим-то доводиться використати й ревізькі сказки 1858 р., що є на скількись сіл у різних повітах [9]). Подані архівні джерела змальовують таку картину (див. табл. на стор. 273—275).

У першому селі з 33 дворів у 10 було по 2 родини, в 7 по 3, в 1 по 4, в 1 по 5 і в 14 по 1 родині, в другому на 44 двори було 5 чужородні родини.

Отож з поданих тут дуже небагатьох архівних джерел випливають отакі висновки. Волинські кріпацькі двори в середині XIX віку мали від 1—2—3 аж до 15 душ наявної людности. Але найбільшу кількість серед них — 54,4% — становили ті двори, котрі мали до 6 душ. Більших дворів з людністю від 7 до 10 душ було 37,9% й великих, від 10 до 15 душ, 7,2%. Отож, за типові треба визнати ті більші од половини дворів з людністю до 6 душ, що становили звичайний фізичний minimum селянської родини. Пересічно-ж зазначені 176 дворів мали 6,3 душі на двір. У понад половині загальної кількости дворів (52,8%) господарювали однородинні, а на инших (47,1%) двох і трьохродинні двори пересічно-ж по 2,2 родини на двір. Ці родини були поєднані кревним звязком, бо тільки 5,8% серед них було чужородців. Коли порівняти ці дані з вищенаведеними матеріялами для сіл Івашківки й Бейзими, то виявиться, що наприкінці XVIII віку й наприпочатку XIX віку сливе не було невеличких дворів з людністю в 1—2—3 душі й за типові (49%) були багатозалюднені двори від 6 до 10 душ, а так само чимало (21%) було ще більших дворів з людністю від 11 до 15 душ. Що-ж до кількости робочих душ (чоловіків і жінок разом), то в середині XIX віку двори мали від 1 до 8 душ. Найбільшу групу — 60% — становили двори, що мали до 3 робочих душ. Отож, типовий волинський селянський кріпацький двір являв собою звичайну, а не багаторобочу родину. Серед них найбільше (33%) було дворів з двома робочими душами. Але разом з тим ще було чимало (39%) багаторобочих дворів з 4—8 робітниками.

---

[1]) Бібік. обов. інв., op. cit., 239. [2]) Военно-стат. обозрѣніе, op. cit.

[3]) А Тройницкій. Крѣпостное населеніе въ Россіи по 10 народ. переписи СПБ., 1861. [4]) Матеріалы Редакц. Ком., XVI. [5]) В. Гнатюк, op. cit., 216.

[6]) Бібік. обов. інв., op. cit., 237. [7]) Матеріалы Редакц. Ком., XVI.

[8]) Справа Житом. Повіт. Суду № 70 за 1841 р. (в Волин. Окрарху).

[9]) Теж у Волин. Окрарху.

КІЛЬКІСТЬ НАЯВНОЇ ЛЮДНОСТИ.

	Душ																
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Загальна кількість дворів	Пересічно на двір душ
Села	Дворів																
Повітів																	
Головин Житомир. пов. . . .	1	2	3	3	7	11	4	8	4	2						45	6,1
Турчинка теж	3	2	3	2	7	5	4	4	5		3					38	5,9
Митківці Заславльськ. пов. . .		4	4	5	1	2	4	3	1	1	1	1	1			28	5,8
Закружці теж		1	1	3	2	5	4	3	2	4	1	2				28	7,2
Симонів Житомир. пов. . . .			1	5	8	5	7	4	1	2	3				1	37	6,3
Разом дворів	4	9	12	18	25	28	23	22	13	9	8	3	1		1	176	Пересічно на двір 6,3 душ
Разом дворів у відсотках . .	2,2	5,1	6,8	10,2	14,2	15,9	13,06	12,5	7,3	5,1	4,5	1,7	0,5		0,5		
	54,4%						37,9%				7,2%						

КІЛЬКІСТЬ РОБОЧОЇ ЛЮДНОСТИ.

			Д у ш							
Села	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
			Д в о р і в							
Головин		2	15	6	14	3	4			
Турчинка . . .	1	4	12	9	6	3	1	1	1	
Митківці	1	2	10	6	4	3	1	1		
Закружці . . .		2	11	7	3	4	1			
Симонів			10	9	7	6	4	1		
Разом дворів . .	2	10	58	37	34	19	11	3	1	
Разом дворів у відсотках . .		60%			39%					

Серед них дворів з 2 робочими душами 33%, відсоток усієї робочої людности 50,3

ВІК ГОСПОДАРІВ.

	До 20 років	20—30 років	30—40 років	40—50 років	50—60 років	60—70 років	70—80 років
С е л а	Д в о р і в						
Головин		3	13	13	11	3	1
Турчинка	2	5	11	9	6	5	
Митківці	3	6	7	7	4	1	
Закружці	3	4	8	6	3	3	1
Симонів		4	11	12	6	2	2
Разом дворів	8	22	50	47	30	14	3
Разом дворів у відсотк.	4,5	12,6	28,7	27	17,8	8	1,7

КІЛЬКІСТЬ РОДИН.

Села	Дворів одноро-динних	Дворів двох і трьох родинних	У них родин	Кількість чужородних родин, що з ними вкупі
Головин	24	21	46	3
Турчинка	24	14	33	
Митківці	16	12	31	4
Закружці	11	17	37	
Симонів	18	19	42	4
Разом	93	83	189	11
Разом у відсотках . . .	52,8	47,1		

Трохи инакше виглядає залюдненість волинського кріпацького двору за переднішої доби. Прим., за „ісповідними росписями" для с. Івашківці Новоград-Волин. повіту за 1794 р. [1]), і для с. Бейзимів Заславльськ. п. за 1810 р. [2]) кількість наявної людности показували так:

Села	Душ			Пересічно на двір душ
	1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15.			
	Дворів.			
Івашківка	1. 3. 4. 5. 7. 4. 2.	2. 1. 1. 1. 2.		7,7
Бейзими	1. 3. 6. 4. 9. 4. 8. 5, 2.	2.		8,4
Разом дворів . .	1. 4. 7. 11. 11. 13. 6. 8. 7. 3. 1. 3. 2.			
Разом дворів у відсотк.	30	49	21	

[1]) У Волин. Окрарху.

[2]) В архіві Заславльськ. Духов. Правління (Ізяславль, Трудшкола семирічка).

Взагалі по всіх дворах було 50,3% робочої людности, що працювали за 49,7% неробочих.

Як свідчить вищезазначений Симонівський інвентар 1836 р., з частин 7 ревізьких дворів утворилося 13 інвентарних господарств, а частини 4 ревізьких утворили 2 інвентарних. Решта-ж 12 інвентарних склалися з 12 ревізьких. Разом-же від частин 34 ревізьких утворилося 37 інвентарних дворів. Отож тільки 35,2% ревізьких дворів, може, збереглися, всі-ж инші поділилися. В усіх вищезазначених селах на чолі дворів записано найбільше чоловіків, але трапляються й жінки. У Симонові на чолі 3 садиб подано жінок, без зазначення, чи не вдови вони по господарях; в Бейзимах — одну вдову й в Івашківці — 5 удів. За членів родини позначено самісіньких родичів. Кількість чужородців, як про це вже зазначувано, дуже невеличка. У Митківцях одна така родина названа господаря „товаришом", у Бейзимах на 3 дворах — „сосѣдями ихъ" і в Івашківці на одному дворі — „у нихъ сусѣдъ". У Бейзимах у кревних родинах після голови родини, його дружини й дітей часом зазначають „домашніе ихъ", себ-то братів, сестер, то-що. Що-до віку господарів, то найбільше — 55,7% — було їх від 30 до 50 років, але разом з тим чималі групи мали 50—70 й 20—30 років. Подані дані, взяті з архівних джерел, збігаються з вищенаведеними статистичними відомостями про пересічну залюдненість волинських дворів (6,7 і 6,3 душі). Але що цих джерел обмаль, знов-же й то, що складено їх у неоднаковій формі, приневолює нас зробити екскурс до инших частин Правобережжя, що, як і Волинь, жили мало не тим самим життям, що з них села Бердичівського повіту навіть свого часу належали були до Волини. Ревізькі сказки 1858 р. „частин" сіл Бердичів. повіту Котюжинець і Пиковця [1]), що становили юридичні й господарчі дідицькі володіння, ісповідні розписи 1853 р. сіл того-ж пов. Клітенки, Блаживки, Лещинець, Круподеринець, Булаїв, Кордишівки, Куманівки, Бистрика, Лосіївки [2]) й дідицькі інвентарі 1845 р. села Димарки Радомиського повіту [3]), „частини" с. Чернявки дідича Івана Беліцького, „частини" с. Чернявки дідича Фавстина Мончинського, „половинної" частини с. Чернявки (і 3 частин того-ж села дідичів Серачинського, Бєсядовського й Рафала Красіцького) й села Аннівки [4]) графа Евстафія Красіцького — Липовецького повіту — й села Гетьманівки Балтського повіту [5]) мають доповнити вищеподану в нас картину волинського кріпацького двору (див. табл. на стор. 277—279).

Отже ми бачимо, що ці цифри по Київщині й Поділлю мало не цілком збігаються з вищенаведеними даними по Волині що-до наявної й робочої залюдненості двору, віку господарів, то-що. Разом з тим не випадає обминати й того, що київські та подільські інвентарі подають різні характеристичні риси дворів.

---

[1]) У Київ. Центр. Істор. Архіві.

[2]) Ibidem. Тому що деякі записи неясні, беремо з них не всі двори, а тільки частину цілком ясних. [3]) Ibidem. [4]) У Бердичівському Музеї.

[5]) У Київ. Центр. Архіві Давніх Актів, № 477.

КІЛЬКІСТЬ НАЯВНОЇ ЛЮДНОСТИ.
(Київщина).

Села	Душ																	Загальна кількість дворів	Пересічно душ на двір.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17		
	Дворів																		
Котюжинці й Пиковець	1		3	2	2	2	1	1	1	1	2						1	17	6,6
Частини 9 сіл за сповід. розписями				1	2	5	8	11	7	4		4	2	1				45	8,4
Димарка		1		4	1	4		3			1		1					15	6,3
Чернявка (Беліцького)			2		3	4	1	3	1	1	1			2				18	7,4
Чернявка (Мончинського)		1	2	3	2	2												10	4,2
Чернявка (Половинна)		1	24	34	28	32	18	14	11	3	2	4	1					172	5,7
Аннівка		4	5	3	5	6	4	2	2	2								33	5,3
Разом у відсотках дворів	0,3	2	12	15	14	18	10	11	7	4	2	3	1	0,9			0,3	Разом дворів	Пересічно на двір 6,2 душ
	61,3%						32%				7,2%							310	

КІЛЬКІСТЬ РОБОЧОЇ ЛЮДНОСТИ.

Села	Душ: 0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Відсоток робочих душ
	Дворів											
Котюжинці й Пиковець	1	3	4	3	1	2	2		1			49
Частини 9 сіл.		1	5	8	12	12	4.	2	1			37
Димарка			5	2	3	1	2	2				62
Чернявка (Б)			6	2	4	3	1	1	1			51
Чернявка (М)	1		4	3	2							62
Чернявка (П)		3	58	35	41	13	17	2	1	1	1	59
Аннівка		4	10	8	6	3	2					56
Разом у відсотк. дворів	0,6	4	30	20	22	10	9	2	1	0,3	0,3	Пересічно 54

ВІК ГОСПОДАРІВ.

Села	До 20 років	20—30 років	30—40 років	40—50 років	50—60 років	60—70 років	70—80 років
Котюжинці й Пиковець [1])		1	5	4	3	2	
Частини 9 сіл [2]).		1	11	13	10	4	
Димарка		2	5	2	4	1	1
Чернявка (Б)		1	9	3	3	2	
Чернявка (М)		1	3	1	4	1	
Чернявка (П)	1	41	50	54	14	11	1
Аннівка		9	12	6	4	2	
Разом у відсотках . . .	0,6	19	31	27	14	8	0,6

[1]) Не зазначено віку 2 господарів. [2]) Теж — 6 господарів.

КІЛЬКІСТЬ НАЯВНОЇ ЛЮДНОСТИ
(Поділля).

Село	Душ														
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	16		
	Дворів														Пересічно на двір 5,9 душ
Гетьманівка (58 дворів)	2	8	7	11	10	8	4	4	2	0	0	1	1		
Разом у відсотках дворів	66					31				3					

КІЛЬКІСТЬ РОБОЧОЇ ЛЮДНОСТИ.

Село	Душ						
	2	3	4	5	6	7	
	Дворів						Разом робочих душ 50%
Гетьманівка	30	13	7	2	4	2	
Разом у відсотках дворів	52	22	12	3,5	7	3,5	

ВІК ГОСПОДАРІВ.

Село	20—30 років	30—40 років	40—50 років	50—60 років	70—80 років
Гетьманівка	22	25	8	1	1
У відсотках	38	43	14	2	2

У Димарці в одному дворі показано двох з різними прізвищами. У Чернявці (Б.) в трьох найбільших дворах були приписані инші родини, що їх уважали за належних до панського двору, й на селянський двір, де вони жили, не працювали. Так в одному дворі, де наявної людности було 11 душ, приписаних 6 душ; у другому з 14 душами приписано 7 душ і в третьому такому самому — 3 душі. В Чернявці (М.) в одному городньому дворі, де була тільки хата з городом без ґрунту, показано 2 незвязані кревним звязком родини, — одна з 2 душ і друга з 4 душ, названа „сусѣдъ", що була в дворових (у дідича) послугах. У Чернявці (Пол.) в трьох дворах були чужородці: з них у двох дворах — чоловік і жінка, і в одному жінка, без зазначення, в якому стосунку перебувають вони до родини, з якою вкупі жили. Таких дворів з чужородцями було не більше як 5%.

Кількість людности дворів до величини господарства відносилася так. У Димарці два тяглі плугові (отже найбільші) господарства мали 6 і 11 душ наявної людности з 5 і 6 робочими душами. У менших од тих 5 тяглих парових дворах було 4, 4, 2, 8 і 6 наявних душ з 2, 2, 2, 7 і 3 робочими. Ще менші 8 піших мали наявних 13, 8, 8, 5, 6, 4, 6, 6 з 7, 6, 4, 2, 3, 4, 4, 3 робочими. Отже найбільші 2 двори відзначалися не стільки великою кількістю наявної людности, скільки найбільшою кількістю робочих душ. У Чернявці (Б.), коли не рахувати трьох вищезгаданих найбільших родин, де були приписані чужородці, найбільше наявної людности було в єдиному в цьому селі тяглому дворі — 10 душ, — але з пересічною робочою нормою — 3 душі. У Чернявці (М.) у 5 півтяглих було 4, 6, 3, 3, 5 наявних і 3, 4, 2, 3, 4 робочих душ. Найбільше наявної людности — 6 душ — було в вищезазначеному городньому дворі, де було зведено дві незвязані родинним звязком родини. Отож півтяглі, що були в цьому селі за більші господарства, від піших (значить, менших) одрізнялися тим, що в перших було більше не наявної, а робочої людности. В Чернявці (Пол.) у 26 господарів, що мали найбільше землі, наявної людности було: у 38% цих дворів до 6 душ, у 50% — по 7—10 душ і у 12% по 11 — 13 душ. Робочих-же душ у них було: в 6 дворах по 6 душ, в 5 по 5, в 9 по 4, в 4 по 3 і в 2 по 2. Отож у 62% цих дворів було більше, ніж по 6 наявних душ. А що-до кількости робочих, то це найголовніше були багаторобочі, більші за звичайні 2-х і 3-х робочі родини. Отже в цьому селі найбільші господарства мали найбільше і наявних, і робочих душ. В Аннівці 5 найменших господарств мали наявної людности 2—5 душ і робочої 1—2 душі. Отож, найбільшим господарствам відповідала й найбільша кількість наявної та робочої людности в них.

Деякі особливості показує інвентар с. Гетьманівки. Там у парових наявної людности було по 5—7 душ (85%), у поєдинків по 3—9 душ (72%), у піших по 3—6 душ (70%); робочої — у парових по 2—3 душі (77%), у поєдинків по 2—4 душі (84%) і у піших по 2—4 душі (85%). Отже в Гетьманівці, де всі господарства, — парові, поєдинки й піші, —

мали однаковий наділ по 12 моргів, наявної людности було найбільше у найбільших — парових і найменше у найменших — піших, але робочої у середніх—поєдинків і найменших—піших було більше, ніж у найбільших парових. Коли звернути увагу на те, як відносилися інвентарні садиби до ревізьких, то побачимо, що з останніх родин-дворів тільки одна утворила одну цілу парову інвентарну садибу; з 7 ревізьких вийшло 7 цілих поєдинків і з 9 ревізьких з'явилося 9 цілих піших інвентарних садиб. З цього видно, що найбільше було поділено ті ревізькі садиби, з яких утворилося 12 парових інвентарних (з загальної кількости 13), 18 поєдинків (з 23, бо деякі не зазначено) і 10 піших. Отож, 92% інвентарних парових, 78% таких самих поєдинків і 53% піших склалися з поділених ревізьких дворів. Отож ці не являли собою живих родинно-господарчих об'єднань, що за них були інвентарні господарства.

Як саме ділилися в Гетьманівці родини, видно з того, що в інвентарному дворі № 8, що склався з №№ 12 і 30 ревізьких, показано від № 12 зятя й його родину. В № 13 (з № 5 і 35) зазначено з № 35 тестя; в № 17 (з № 25 і 27) показано з № 27 тестя; в № 18 (з № 26 і 49) показано з № 49 зятя й його дружину; в № 21 (з №№ 7, 19 і 32) записано від № 19 тестя й його дочку й з № 32 небогу, її сина й дочку; в № 35 (з № 31 і 34) показано з № 34 небогу і в № 53 (з № 16 і 36) записано з № 36 небожа, його дружину й сина. Отже зміни в дворі одбувалися на родинній підставі, і двір тримався родинним звязком.

Коли господар вмирав або через ті чи инші причини позбавлявся господарства, треба було його замінити. Яка саме була практика що-до тієї заміни, свідчать отакі факти. В с. Губині Новоград-Волин. п. після того, як помер тяглий господар Семен Чухнюк, що не мав сина, дідичка передала його ґрунт иншому, бо родина Чухнюкової вдови не мала змоги одбувати панщину за тяглим розрядом. Але через скаргу останньої повітовий маршалок наказав залишити господарство за родиною Чухнюкової вдови, причому при ній оселено її заміжню дочку Устину разом з її чоловіком Сидором Куйданом, щоб він, як зять, одбував тяглу панщину [1]). В с. Березівці Ковельського п. безхатника Івана Ющука, що служив в одного господаря, дідич призначив господарювати в родину Римарової [2]). В с. Малий Дивлин Овруцького пов. на господарство після Марка Ткачука, де залишалася вдова з малолітніми дітьми, дідич призначив чужого Клима Стужука, що взяв землю, город і борг дідичеві після Ткачука 13 крб. 50 к. По 10 роках дідич перевів Клима на господарство небіжчика-батька його дружини, а на господарстві після Ткачука залишив Климового брата Василя, що одруживсь з Ткачуковою дочкою [3]). В с. Свинній Заславського п. по смерті чоловіка Кучерової з нею одруживсь Корній Онисько й господарював [4]).

---

[1]) 106—50.

[2]) 1—56. Крашевський у своїх творах про Волинське Полісся каже про практику дідичів, що прямо визначали потребу приймаків, бо инакше „хата впаде". (Iaryna, 268).

[3]) 47—51. [4]) 12 56.

У Мацевичах того самого повіту, коли Катерина Мельничук, що її чоловік невідомо де перебував, перестала одбувати панщину, то дідич оддав її ґрунт однодвірцеві Радецькому [1]). В Хролині того самого повіту після того, як господар помер од холери, на півтяглому ґрунті залишилася його дружина Ксенька Дударева; спочатку панщину одробляв наймит Яким Коваль, а потім вона сама одбувала самі лиш жіночі праці [2]). В Погорілах Нижчих Старокостянтинівського п. хата після батька перейшла до його сина Івана Гармидера [3]). В Лабуні Заславського п. по смерті Лук'яна Лисуна вдова по ньому Марія залишилася на господарстві, виконуючи з родиною повинності [4]). В Цегові Володимирського п. по тому, як помер тяглий господар, вдова по ньому Ярина Грицючка, що не могла відбувати тяглої панщини, залишилася на городньому господарстві [5]). В Обичах Крем'янецького п. після того, як помер городній Юрчук, удова по ньому Франуха залишилася на господарстві [6]). В Лаврінівцях Заславського п. Улас Липнюк заступив на господарстві свого тестя Микиту Нагорнюка. Коли-ж Липнюк через старощі і відсутність зятя не міг упоратися на тяглім господарстві, то дідич половину його землі винайняв Нагорнюковому синові, що саме повернувсь був з війська [7]). У Хотовицях Крем'янецького п. вдову оселено на господарстві по її чоловікові, за два роки, по тому як попідростали в неї діти й прибув зять [8]). У Марцинівці Житомирського п. Федір Мельничук, що мав дружину й дитину, по жінчиній смерті не міг один упоратися з господарством і добровільно одступив свій ґрунт Василеві Клапоухому, що не мав жадного господарства [9]). В Сліпчицях Житомирського п. померлого Івана Оникійчука заступив його син Іван [10]). У Тесові Острозького п. з приводу того, що Андрій Назарчук був один і не мав родини, до його хати дідичка перевела Семена Лисуху. Коли-ж по десятьох роках вони почали сваритися, то громадський суд дозволив Лисусі повернутися до батьківської хати [11]).

Отже, як видно з поданих фактів, а так само вищезазначених інвентарів, за господарів, як загальне правило, були чоловіки. З жінок на чолі господарств стояли найбільше вдови по чоловіках. Господаря, коли він помер, утік або в инших випадках, заступали за виробничим принципом. За господаря ставав той, хто міг упоратися як з панщиною, так і з своїм господарством. По господарях на чолі господарств ставали їхні вдови, сини, зяті. Коли вдови з своїми родинами не могли дати собі ради з панщиною і господарством, дідич з'єднував родини або навіть сам призначав до родин приймаків, щоб утворити відповідальну чоловічу робочу силу. Коли господарі або вдови не були господарчоспроможні, то або змінювали господаря, або господарство знижувалося до нижчих розрядів. Вдови звичайно давали собі раду з невеличкими півтяглими і городніми господарствами, але без чоловіків не мали змоги

---

[1]) 70—51. [2]) 61—54. [3]) 50—54. [4]) 9—56. [5]) 40—51. [6]) 16—54.
[7]) 90—50. [8]) 29—59. [9]) 69—54. [10]) 42—52. [11]) 91—48.

утриматися на більших тяглих дворах. Дарма що за кріпацької системи головна роля в призначенні господаря належала дідичеві, але в свойому виборі він керувавсь не тільки виробничим господарчим принципом, але й народніми звичаями. Так, у наведених фактах господарства в такій або зміненій формі залишалися й надалі, по господаревій зміні, здебільшого не в чужих руках, а в тих самих родинах. Коли цього не додержувано, родини змагалися з дідичами, скаржучися державній владі, і перемагали. Член волинського дворян. комітету для складання проєкта селянської реформи дідич В. Свейковський р. 1858 зазначав, що взагалі волинські кріпаки призвичаїлися вважати ґрунти й хати за свою власність [1]).

Волинських хазяїв, що стояли на чолі господарств, в урядовій практиці називано „начальник родини" або „хазяйства". Так, господаря з с. Михалина овруцький маршалок називав „начальникомъ хозяйства" [2]). Рівенський маршалок і справник, з приводу скарг кріпаків на свого пана, скликали з кожного селянського двору „начальника семейства" [3]). У Воротневі Луцького п. Павла Пацюка й Петра Купчика названо так само [4]). Немає даних про те, щоб таку термінологію вживано в народньому побуті. Але що вона була поширена на цілому Правобережжі й зміст її міг відповідати народньому уявлінню, про це може свідчити й инший подібний факт. У зразковому загальному інвентарі Подільського губерського інвентарного комітету, що в складанні його брали участь і місцеві дідичі, які, певна річ, дуже добре були обізнані з народнім побутом, господарів теж називано вищенаведеною назвою [5]).

Господарі, що мали зятів або дорослих синів, сами на панщину вже не ходили. В маєтку дідича Скальміровського в Новоград-Волинському п. Тимофій Лещук, що мав одруженого сина, сам панщини вже не відбував [6]). Так само — у Іваньї Дубенського п. Фома Кудило, що мав зятя й дорослого сина, хоч удома в себе робив усяку роботу. За зовнішню ознаку того, що господар уважав себе вже за літнього й вільного від панщини, була борода. Так згаданий Кудило (що мав зроду 52 роки, а хатні вважали його за 70-річного), взявши у прийми зятя, маючи сина 19 років і вважаючи себе вже за старого, запустив собі бороду та й перестав виходити на панщину. Коли-ж його закликали, то він вказував на свою довгу бороду, як на ознаку свого поважного віку [7]). Те-ж саме в Левківцях Старокостянтинівського п. Каспер Франішин, що хоч мав 55 років, але ще був фактично працеспроможним, запустивши бороду, перестав виходити на панщину [8]).

У житті волинського кріпацького двору необхідно відзначити різні фази його розділів. У маєтку Олександрівська волость Новоградволинського п. Оникій Кізяк, що мав двох одружених синів, поділив своє господарство, збудувавши для молодшого сина власним коштом окрему

---

[1]) Проектъ Положенія Волын. Дворян. Ком., op. cit. [2]) 48—49. [3]) 3—59.
[4]) 37—49. [5]) 7/8 арх. 55—1846. [6]) 39—49. [7]) 88—54. [8]) 39—59.

хату [1]). У Хотовицях Крем'янецького п., коли треба було поділити ґосподарство вдови Марії Юшко, то „селянським звичаєм", як зазначав дідич, з господарства мусів був виступити старший син Роман, а мати залишилася при молодшому сині Семені [2]). В Андрушівці тяглий Василь Коханчук, що мав 70 років, одрізнив сина Антона на своє самостійне господарство і дав йому, між иншим, одного коня [3]). У Сліпчицях Житомирського п. р. 1849, коли дідич розмежовував ґрунти, утворилося 10 нових господарств через те, що деякі з багатородинних не бажали жити вкупі. Робоча сила і тих і тих була така. 1) З родини Мусія Якубчика одрізнився його син Данило з сестрою Явдохою та й перейшов до брата Йвана, що в нього після того було 2 чоловічі й 2 жіночі душі, а при Мусієві залишилося 2 чол. й 2 жінки. 2) У родині Кіндрата Горбатюка, де було 4 чол. і 5 жін. робочих душ, брат Федір (2 чол. і 2 жінки) залишився на господарстві, а Кіндрат утворив нове господарство (2 чол. і 3 жін.). 3) У Івана Свищука (5 чол. і 5 жін.) залишивсь на господарстві брат Мартин (3 чол. і 2 жін.), а родина померлого Івана утворила нове господарство (2 чол. і 3 жін.). 4) З родини Семена Лисого (6 чол. і 5 жін.) одрізнивсь його кревний Кіндрат (3 чол. і 4 жін.). 5) Од родини Гаврила Войтенка (6 чол. і 8 жін.) одійшов брат Володимир (3 чол. і 2 жін.). 6) Од родини Максима Войтенка (7 чол. і 6 жін.) одрізнився син Гаврило (2 чол. і 2 жін.). 7) Од Максима Бижовця (6 чол. і 3 жін.) одійшов зять Антін Оникійчук. 8) Від Прокопа Дубовича (4 чол. і 4 жін.) одійшов зять Сидір Войтенко (2 чол. і 2 жін.). 9) У родині покійного Семена Оникійчука (4 чол. і 4 жін.) поділилися брати: з них Андрій залишивсь на господарстві (2 чол. і 2 жін.), а Кіндрат утворив нове господарство (2 чол. і 2 жін.). При тому четверо поділилися через родинні незгоди, а 5 на те, щоб утворити нові господарства [4]). У Городищах Житомирського повіту Трохим Гаврилюк і вдова Марія Гаврилючка жили й господарювали вкупі, разом відбуваючи панщину, але потім поділилися на половину по 4 $^1/_2$ моргів орної землі й панщину одробляли окремо. Так само з родини Петра Мищука одрізнявсь брат Яким, почавши господарювати й панщину одробляти окремо [5]). У Волиці-Керикешині Старокостянтинівського п. за інвентарем рахувалося 78 садиб, а фактично було 85. Таке збільшення сталося через те, що родини, коли робочих душ більшало, ділилися [6]). У Деминичах Дубенського п. Іван Іванюк ворогував з зятем, навіть намагавсь був вигнати його з хати. Щоб уникнути цього, зять одрізнивсь, збудувавши собі окрему хату, а Іванюк прийняв до себе другого зятя [7]). У Хотовицях Крем'янецького п. брати Семен і Роман Юшки жили разом в одній хаті, але коли Роман одруживсь, то, через його дружину Дарку, брати почали сваритися. Тому мати їх удова прохала дідича, щоб розділив їх і перевів Романа на инше господарство [8]). У малому Дивлині Овруцького п. Клим Стужук одрізнивсь од родини свого батька, де було

[1]) 87—51. [2]) 29—59. [3]) 28—52. [4]) 42—52. [5]) 30—53.
[6]) 58—54. [7]) 89—51. [8]) 29—59.

4 повнолітні сини (з них двоє одружених), і за дідичевим наказом перейшов на господарство після Марка Ткачука, де була вдова з малолітніми дітьми [1]).

Отже за власною ініціятивою дробилися найголовніше ті великі родини-господарства, де було багато робочих душ. За причину родинних розділів було бажання утворити власне господарство, а так само родинні сварки. Найбільш одрізнялися від родини сини, брати й зяті. Як видно з вище наведеного сліпчицького прикладу, на господарствах з 9 тільки в 5 випадках залишилося по 3 і більше робочих чоловіків. На новоутворених-же господарствах з 9 тільки в 2 випадках було по 3 таких робочих, а в одному випадку — тільки 1 роб. чоловік і жінка. Типові родини, що відрізнилися, складалися з 2 робочих чоловіків і 2 таких самих жінок. Такими-ж була мало не половина тих родин, що залишилися на давніх садибах. Дарма що, як вище зазначувано, родинні розділи залежали часто не од господарчих, а особистих причин, усе-ж що-до кількости робочих душ у давніх і новоутворених родинах-господарствах, то їхній склад був нормальний, досягаючи звичайного мінімума селянської родини. У селян був звичай залишати на господарстві молодшого сина; при ньому зоставалися й батьки, а старший син відділявся. Одрізняючи синів, господар давав їм відповідний інвентар.

Потяг до родинних розділів був такий дужий, що новоутворені родини-господарства воліли взяти на себе тягар окремого одбування всіх повинностей, аби лиш відділитися, що було звичайно вигідно дідичам.

Окрім ініціятиви самих селян, сами власники маєтків родини-господарства дробили. У Чернявці Овруцького пов. дідичка мала 9 душ чоловіків і 11 жінок, що завсіди жили разом, але за інвентарем їх розділено на 2 тяглих господарства; господарі були рідні брати й панщину робили окремо [2]). У Щербині Житомирського п. адміністратор маєтку поділив одну родину й, не давши їй відповідного ґрунту, приневолював одбувати повинності, як инших господарів [3]). У Марцинівці того самого повіту, як скаржилися селяни, дідич поділював родини їх і навіть чоловіка з дружиною, як це було з Кузьмою Бондарчуком, що в нього усіх братів узято до послуг економії [4]). У Тудорові Острозького п. було поділено 4 господарства, щоб запобігти родинним суперечкам, і дано їм ґрунти з вільної землі [5]). У Зарудді Старокостянтинівського п. по господарствах було менше од 3 ревізьких душ, себ-то не більше, як по 1 робітнику-чоловікові. Тому влада наказала членів роздрібнених родин з'єднати в одне господарство [6]). У Малій Мощаниці Дубенського повіту Микола й Степан Денисюки жили в одній хаті, але через незгоду між ними дідич оселив одного з них в окремій хаті, не ділячи їх родин що-до повинностей [7]). У Бордині Дубенського п. в дворових послугах тримали робітників-чоловіків і жінок з невеличких родин, що завдавало не аби-

[1]) 47—51. [2]) 54—54. [3]) 86—48. [4]) 81—48. [5]) 25—57.
[6]) 27—53. [7]) 13 - 56.

яких утрат їхнім господарствам [1]). У маєтку дідича Млодецького того самого повіту всі селянські родини були роздріблені ще перед інвентарною реформою, так що ледві знаходилися $^1/_5$ частина таких родин, де було по 2 робітники, а родин з 3 робітниками сливе не було. Тому, відбуваючи панщину, вони не встигали упоратися з своїми ланами [2]). У Словечанському маєтку Овруцького п. до двору взято з родин, що мали 3—5 робочих чоловічих душ [3]). У Старосіллі Луцького п. роздроблено родину у Данила Оксенієва, Каленика Снидюка, й Яцентія Терешкова; з них управитель маєтку утворив три нових господарства [4]). У Грушвицях Рівен. п., Степана Дем'янюка примусово одрізнено від вітчима, але лану для ярого засіву йому не надано [5]). В м. Катербурзі Крем'янецького п., до винниці взято од 2 тяглих господарств Ілляшева й Ковальчука, що їхні родини разом з ними мали перше 2 й друге 3 робочі чоловічі душі, і в складі їх старого Ковальчукового батька і брата-недолітка. Отже у першій родині залишився 1 робітник-чоловік і в другому — старий й малолітній [6]). У Старокостянтинівському п., коли господарство тяглого Спиридона Веремчука, що мало 4 чоловічі і 3 жіночі робочі душі, підупадало, то й дідич поділив їх на двоє так, що один зять залишився при господарі, а другий разом з його братом утворили нове господарство. Отож в одній родині залишилося робочих 4, а в другому 3, й їх наділено землею по 4 морги в кожну зміну з окремими хатами й городами [7]). У Базарі Овруцького п. Степан Леончук скаржився, що дідич одрізнив його сина на самостійне господарство і дав йому повну дільницю і пару волів. Але син не схотів повернутися до батька; за офіційною версією, батько хотів мати більше робочих душ, щоб самому не працювати [8]). У Червоній Волоці дідич узяв до двору до послуг дітей з таких селянських родин, де залишилося по 1 робітнику [9]).

Отож дідичі ділили селянські господарства найбільше за своїми господарчими міркуваннями, звичайно накладаючи на виділені господарства окрему панщину. Тим-то загальна кількість останніх корисно збільшувалася для дідичів. Родини вони дробили так само тим, що брали з них до свого двору й економії, при чому, набираючи собі робочу силу часто з малолюдних родин, не додержували законного мінімуму робочої сили в господарстві. Дідичі ділили родини й утворювали нові господарства на те, щоб припинити родинні незгоди в селянстві й занепадання їхніх господарств, а так само розмежовуючи землі, про що згадувано передше. Через усі визначені чинники кріпацькі родини й господарства дробилися, і кількість їхня більшала. Цей процес частенько викликав скарги з боку селянства до державної влади, і тоді за її наказом повертали їх у попереднє становище. Частенько поділи родин, що їх робили дідичі, відповідали бажанням молодшого покоління селянства, що тяглося до самостійного й незалежного від старших життя.

---

[1]) 26—59. [2]) 54—49. [3]) 5—50. [4]) 41—54. [5]) 36—56.
[6]) 55—50. [7]) 12—50. [8]) 9—47. [9]) 25—49.

Стабільність селянських кріпацьких господарств залежала від багатьох причин. У Радзивілівському маєтку Крем'янецького пов. селяни користувалися попередніми ґрунтами до 20 років аж до нового розмежування перед інвентарною реформою [1]). У Княжах Володимирського пов. від холери р. 1853 6 господарств знищено цілком, а 13 родин після того, як поменшало робочих душ, зробилися неспроможні утримувати свої господарства. Ті-ж члени родин, котрі залишилися живі, переходили до своїх кревних, а инші пішли в приймаки. Дві з 13 родин були на дідичевому утриманні. Від холери загинуло понад 100 душ [2]). У Писарівці Старокостянтинівського п. 1848 р. після того, як оголошено інвентарні правила, в 7 парових господарів посесор забрав половину ґрунтів, пропонуючи залишити їх в тому разі, коли вони платитимуть йому по 3 крб. сріблом і одроблятимуть подвійну панщину. Коли вони відмовилися, він перевів їх з парових до тяглих, а половину їхнього ґрунту почав засівати сам. Як казав посесор, зробив це через те, що для инших тяглих була-б кривда, коли-б парові, що мали подвійні дільниці, одробляли таку саму панщину, як звичайні тяглі [3]). У Сліпчицях Житомирського п. 6 тяглих господарів, що мали по півтора ґрунти, відмовилися від третьої частини своїх земель і перейшли до другого розряду тяглих. Сталося це тому, що вони (плугові) не хтіли відбувати більших повинностей [4]). У Городищах, коли виділювано дідичеву дочку, взято для неї від Антона Гаврилюка хату, город, ґрунт і сіножаті. Гаврилюк залишився без господарства, жив при браті й на панщину не ходив. Так само відібрано від Трохима Гаврилюка й вдови Марії Гаврилючки половину города, цілі сіножаті й поля по $2^1/_4$ морги. Залишилося в них поля тільки по $2^1/_4$ морги, але панщини їм було зменшено тільки на половину чоловічого дня [5]). У Волосівці Микита Годлюк прохав дідича, щоб звільнив його від тяглого господарства тому, що через старощі і смерть двох зятів він одбував панщину наймитами. Годлюк перейшов на городнє господарство [6]). У Марцинівці Федір Мельничук 56 років, що мав дружину й дитину, не спромігшися по жінчиній смерті упоратися на господарстві, добровільно передав його безземельному Василеві Клапоухому, дитину віддав на виховання Горпині Терешковій, сам, розпродавши майно, десь вештався, а згодом повернувшися жив у братів [7]). У Цегові Володимирського пов. Ярина Грицючка по тому, як помер чоловік, що був на тяглому господарстві, залишилася на городньому господарстві [8]). У Глибках Старокостянтинівського п. вигнали з хати родину, що жила там 15 років і сама збудувала хату [9]). У Теремному Луцького п. Оксентій Катичок, тяглий, мав четверо коней і пару волів, але через щоденну працю й за браком корму всі вони поздихали, й він став пішим [10]).

Отож, через те, що робочі сили в селянських родинах зменшувалися, маєтки ділено, власники їхні змінювалися, а так само через різні

---

[1]) 5—48. [2]) 113—54. [3]) 80—48. [4]) 42—52. [5]) 30—53.
[6]) 61—50. [7]) 69—54. [8]) 40—51. [9]) 106—48. [10]) 63—54.

господарчі міркування дідичів селянські господарства занепадали[1]) або деградували. До всього, на початку інвентарної реформи, коли для різних категорій селянських дворів визначено відповідну міру днів панщини, то для найбільших господарств постала дилема, — або спуститися до звичайних тяглих господарств, або залишитися на попередньому рівні, але виконувати більші повинності. Селянство тоді воліло стати на перший шлях. Цей їхній господарчий розрахунок збігся з інтересами власників маєтків, що для них треба було збільшити площу своїх ґрунтів і що для них великі селянські господарства стали в звязку з економічною кон'юнктурою менш потрібні[2]). Що-до часу існування, то більші родини, де робочий склад забезпечено синами, братами й зятями, були тривкіші. Але родини здрібнілі, що їхню кількість часом збільшували, звичайно мали короткий період існування. Можливо, що й до Волини можна застосувати думку сенатора Половцова що-до Київщини про те, що землекористування селянське змінювалося в 15—20 років[3]). У Гетьманівці Балтського пов. на Поділлі кожного року інвентар перевіряли й змінювали тому, що одні з селян через різні причини не могли впоратися з своїми господарствами, инші, навпаки, переходили до стану господарів, по одних дворах людности більшало, а по инших меншало[4]).

Селянські двори й окремі їхні члени не були позбавлені прав власности на набуте їхньою працею рухоме майно. Але деякі факти свідчать, що це право було фіктивне. В Авратині Житомирського пов. покарано Софрона Самолюка за те, що він без дідичевого відома продав пару волів[5]). У Щербині, коли Марія Хрипчук покупила в Кирилюка корову за 11 крб., то дідичка її відібрала й повернула Хрипчучці гроші, з'ясовуючи, що вона заборонила селянам без її дозволу продавати худобу, щоб тим вони не позбавляли себе „послѣдняго достоянія“[6]). У Любчі Луцького п., коли Павло Дичук продав священикові корову за 10 крб., то дідич з цих грошей залишив Дичукові тільки 1 крб., а 9 крб. узяв собі буцім-то на те, щоб зберегати на купівлю робочої худоби[7]). У Губині Новоград-Волинського п. дідичка заборонила родині Семена Чухнюка продавати коні, худобу й инше майно[8]). У Мирополі Андрія Цютика й Давида Єремчука покарано за продаж і „розтрату“ коней та робочої худоби[9]). Отож, селянські двори, згідно з їхнім виробничим що-до дідичів обов'язком, було обмежено в розпорядженні своєю робочою худобою, що становила найважливіший чинник їхньої господарчої сили й від чого залежав добробут панського маєтку. У деяких випадках зареєстровано факти заборони продажу й иншого майна[10]).

---

[1]) Бібік. обов'язкові інвентарі, op. cit. 234, 235. [2]) Ibidem, 233, 245, 246.

[3]) Ibidem, 221. [4]) Інвентар с. Гетьманівки, op. cit. [5]) 15—51.

[6]) 78—54. [7]) 72—54. [8]) 106—50.

[9]) Дѣло Новоград-Волынскаго Уѣзднаго Суда „по валовой описи архива № 9201“. (В Волинському Окрарху).

[10]) Порів. у О. Барановича „Нариси магнатського господарства на півдні Волини у 18 віці“, Записки Істор.-Філ. Відділу, кн. XI, 1926 р., стор. 30 (відбитка).

Кріпацькі двори, як вже вгорі зазначувано, були економічно не рівні. На 57% заможніших тяглих припадало 43% піших, городників і безхатників [1]). Інтереси цих бідніших не могли звичайно збігатися з інтересами тяглих, намічалася класова диференціяція, що приводила до боротьби. У Базарі й Базарській Рудні Овруцького пов., коли роблено слідство згідно з скаргою на дідича од заможних, то Григорій Черненко, вийшовши з юрби селян, заявив, що декотрі з господарів мають забагато орних ґрунтів і сіножатів, мало не вдвоє більше, ніж покладено [2]). У Писарівці й Дубищі Старокостянтинівського п., після того, як закрито суконарню, селяни через „недобру моральність" безробітних „фабрикантів" не хотіли приймати їх до себе за робітників [3]). Так само заможніші й старіші господарі часом відмежовувалися від молодших. У Червоній Волоці відзначено, що 20 молодих господарів, „без участи старожилів і почесних" возили для мірошника Мошка з лісу смолу, і після того, як він почастував їх горілкою, перепилися [4]).

З селянських дворів-родин складалася сільська громада. Так у однодвірців вона утворювалася з окремих родин [5]). У державних селян сільська громада („общество") мала сільський схід, сільське начальство й для судових справ сільську розправу. Сільський схід складався з сільського старшини, старостів, збірщика податків і виборних по 2 чоловіки від кожних 10 дворів. Тільки на те, щоб поділювати громадські землі, закликали на сход решту господарів, а в справах рекруччини—батьків, опікунів, виховників і самих рекрутів. Сільська розправа складалася, під головуванням старшини, з двох сільських „добросовісних" (старшого й молодшого), обираних на 3 роки. Розправа розглядала суперечки, позви і незаконні вчинки державних селян у межах, зазначених у спеціяльному сільському судовому уставі [6]). Разом на Волині було 55 сільських громад державних селян [7]).

Инше становище було панських селян. Закон не надав їм внутрішнього самоврядування. Управляли селянством сами дідичі й їхні „экономическія управленія", що становили найближчу реальну для кріпацтва владу. За ст. 54 інвентарних правил, дідич був за безпосереднього „хозяина" в свойому маєтку й доглядача порядку в селянстві. Він мусів стежити за їхнім господарюванням і скеровувати їх на побожність, працю й путяще життя. Але всю систему панщини на Волині регулювало не тільки законодавство, але й звичай [8]). Тому за останнім кріпацьке волинське село мало своє внутрішнє громадське самоврядування, дарма що й невизнане в писаному праві.

---

[1]) Бібік. обов. інвентарі, op. cit. 237. [2]) 9—47. [3]) 80—48.

[4]) 25—49. [5]) Св. Зак., т. II, изд. 1857 г., ст. 5448.

[6]) Ibidem, ст. 4994—4999, 5386, 5398. [7]) Военно-стат. обозрѣніе, op. cit. 13—15.

[8]) Порів. Н. Иванишевъ, О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Юго-запад. Россіи. (Русская Бесѣда, 1857, III).

За найвищу звичаєву форму організації волинських сіл була громада, що правила й чинила суд та розправу. Громади мали свої громадські збори, що звалися в урядовій практиці громадськими чи сільськими і мирськими сходами[1]). Усі голови родин складали громаду[2]). У громад були свої, що вони пообирали, голови й писарі. У Деркачах Старокостянтинівського п., свящ. Трохим Роданський, обвинувачений в однобічному, на користь селян, тлумаченні інвентарних правил, виправдувавсь тим, що од імени цілої громади сільський голова Карпо Галущук вимагав зачитати їм ці правила[3]). У Кобилі, Полчині і инших селах Піщевської волости Новоград-Волинського п. на акті про зміну сіножатів був підпис сільського голови[4]). За голів уважали й збірщиків податків. У Боложівці Острозького п., збірщик Трохим Данильчук уважав себе за голову громади. Там-же Омелько Корнійчук та инші, після кари, зібравши юрбу в 20 чоловіка, запитували дідича, чом покарано Корнійчука, без дозволу од сільського голови[5]). В Івниці Житомирського п., Адам Гречанюк, що змалечку виховувавсь при дворі дідича барона де-Шодуара і вивчився читати й писати по-російському, виконував обов'язки громадського писаря[6]).

Функції громадського самоврядування торкалися різноманітних потреб у житті села, як от обрання урядових осіб, виконування доручень державної влади та дідича, розклад і стягання податків, наймання громадського пастуха, завідування громадським скарбом, призначування рекрутів, висилання небажаних елементів, квитування дідича, справи розмежування, заступництво за своїх членів, то-що. Громада радилася в справах, що стосувалися до цілого села, обирала з свого складу голів, сільських старостів, титарів, збірщиків, то-що. Старости стежили за порядком на селі, виконували накази од влади, наглядали за лагодженням шляхів, то-що. За всіх, що громада обрала, осіб вона мусіла була відповідати перед дідичем і державною владою. Громада давала їм різні пільги в повинностях[7]).

У Киселівці Житомирського п., за загальною згодою селян, найнято селянина з свого-ж-таки села Гната Шидловського пасти худобу за умовою, щоб кожен господар по черзі виносив йому обід на поле[8]). Заможним господарям, що не встигли своєчасно закінчити польових робіт, допомагала („справляла толоку") ціла громада; за це їх добре годували й напували[9]). У Симонові Острозького повіту, гуменному Божкові наказано подати громаді звідомлення про те, куди повитрачувано громадські гроші, зібрані на здачу рекрутів[10]). У Лехівцях Житомирського п. селяни за присягою зізнали, що колись вони сами призначали рекрутів і тримали їх у кайданах, щоб не повтікали й щоб не доводилося їх по-дурному стерегти[11]). У Бабушках дідич заарештував

---

[1]) 758—53. 29—59. [2]) Stecki, Wołyń, op. cit. 1, 55. [3]) 34—48.
[4]) 104—54. [5]) 7—59. [6]) 29—56. [7]) Stecki, ibidem.
[8]) 27—51. [9]) Военно-стат. Обозрѣніе, op. cit., 68.
[10]) 24—57. [11]) 24—54.

Василя Передрія на те, щоб віддати в рекрути, але на прохання громади його звільнено[1]). У Підлісцях Заславського п., за ухвалою громади, через недобру поведінку віддано в рекрути Грицька Крутія[2]). У Котівці Острозького п., громада прохала виселити з села злодіїв Петра Поліщука й Трохима Бончука[3]). У Ворокомлі Ковельського п. селяни не хтіли мати далі в селі Саву Денисюка за його разуразні крадіжки[4]). У Гніздичному Крем'янецького п. громада ухвалила вислати з села Дам'яна Беняшівського (Шумила) за погану поведінку, пияцтво й утечу до Австрії, де він залишавсь 3 роки, покинувши дочку[5]). У Янушполі Житомирського п, дідич наказав скласти громадську постанову від імени 25 селян, без їхнього бажання й згоди, щоб вислати Єфросинію Сергійчучку до дому примусових робіт[6]). У Боложівці Острозького п., Омелько Корнійчук і Дмитро Руденський погрожували тим, що не хтіли пристати до їхньої компанії проти дідича, відданням до рекрутства за ухвалою громади[7]). У Людвинівці і Колцких Овруцького повіту, Хотовицях і Устечку Крем'янецького п. громада документально квитувала дідичів в одержанні належних виплат і відсутности до них претенсій[8]). У Жорнищі Дубенського п., Сошичанському маєтку Ковельського й Кобилі та Полчині Новоград-Волинського повітів селяни подавали колективні заяви й складали акти про розмежування та зміну ґрунтів[9]). У Нових Ставах Крем'янецького п. дідич наказав надіслати до пристава Михайла Драчука за неслухняність та бешкети, але селяни випрохали не робити цього[10]).

Громади мали свої громадські гроші, видавали їх на різні потреби, а так само робили на це-ж спеціяльні складки. У Новопіллі Житомирського п., у селян була своя громадська скарбниця, що складалася з грошей за згони й харчування рекрутів. Тому за селом не було недоплаток і навіть заощаджено було 80 крб. Скарбниця була в завідуванні збірщиків. Дідич дозволяв селянам позичати з скарбниці по скількись карбованців на підтримку господарства[11]). У Ляхівцях за харчування рекрутських партій, що проходили через село, селяни здобули „кормовыхъ" 56 крб. З цих грошей громада оддала другій частині села 14 крб. й видала на будову хати для священика 37 крб. 24 к., а решта 4 крб. 76 к. була в дідича. Окрім того, селяни мали на свойому дідичеві борг: 137 крб. за ті, що заплатили замість нього різні оплати, й за ті, що випозичив у селян, разом 141 крб. 76 к.[12]). У Симонові Острозького п. гуменному Божкові, що витратив на сторонні потреби 12 крб. з грошей, зібраних на здачу рекрутів, було наказано подати громаді звідомлення, і, коли-б вона отого звідомлення не затвердила, то внести гроші до громадської скарбниці. Гроші були в збірщика й їх видавали на громадські потреби за видатковою книгою. З цих грошей селяни брали на

---

[1]) 26/48—48. [2]) 94—54. [3]) 17—56. [4]) 63—52. [5]) 52—54.
[6]) 44-59. [7]) 7—59. [8]) 30—52, 6—50, 29—59. [9]) 7—57, 76—51, 104—54.
[10]) 101—54. [11]) 17—53. [12]) 24—54.

купівлю деревні й фашиннику, лагодячи поштовий шлях[1]). У Деражному й Жорбині Рівен. п. дідич Подгороденський подарував громаді 150 крб. на заснування громадського допомічного капіталу, що подвоївся і вживався у крайніх випадках[2]). У Янушполі Житомирського п. Павло Заставний дав Іванові Бондарцеві і Василеві Ковалеві 10 крб. з громадських грошей на скаргу на дідича[3]). У Базарі Овруцького п., щоб подати скаргу Бібікову й на подорож до Київа, зроблено складку по 30 коп. з душі, разом до 80 крб.[4]). У Червоній Волоці збірщики, буцімто за податки, збирали гроші, щоб подати скаргу на дідича. Хвалилися, що мали півкорця чи мірку карбованців на те, щоб вивчити його[5]). У Жеревцях на скаргу на дідича громада встановила складку грішми й хлібом[6]). Ці звичаєві функції громади й збірщиків суперечили писаному праву (ст. 52 інв. правил), що зобов'язувало до стягання тільки тих податків і оплат, які встановив розклад, під дідичевим доглядом, щоб уносити до повітової скарбниці.

Великими річними святами громада давнім звичаєм мусіла була ходити до двору вітати дідича. Частуючи селян, власники маєтків запобігали в громади ласки й намагалися неначеб-то за згодою селян повернути справи на свою користь. У Мединівці Овруцького п., на Різдво коли селяни ходили вітати дідича, він запропонував їм дати розписку в тому, що вони не мають претенсій за жіночі праці, за що зобов'язавсь дати кожному по 1 крб. сріблом і на усіх двоє відер горілки. На це громада пристала[7]). В Самострілах Рівен. п. дідич сказав на слідстві, що підчас такого привітання громада зазначала, що ніби ніякої кривди від нього не було[8]).

Громада мала своє постійне представництво в особі „почесних" господарів. Вони виступали в ролі заступників за окремих селян і за цілу громаду перед дідичем. У Янишполі, коли дідич заарештовував винних у пияцтві й дебоші й загрожував оддати їх у рекрути, то громада й надто поважніші господарі прохали його, щоб він репресій проти них не вживав. Дідич їм не відмовив[9]). У Чернокалах і Кутках Новоград-Волинського повіту, коли селяни повстали проти дідича, то старіші з селян, вийшовши з юрби до справника, ручилися за спокій[10]). Дідичі намагалися вплинути на „почесних" господарів, а через них і на громаду, щоб добитися від неї потрібного; так у Залужі Острозького п., дідич і орендар закликали почесних, намовляючи їх схилити громаду до заяви, що вона не має до них претенсій[11]). У Лехівцях Житомирського п. дідич уживав різних заходів проти родинних і кращих господарів на те, щоб громада відмовилася від претенсії до нього за 170 крб., що він був винен громаді, а так само і за хліб з магазину[12]). Почесні приймали зобов'язання від імени громади. У Сколобові Житомирського повіту, де

---

[1]) 24—57. [2]) 93—54. [3]) 77—49. [4]) 9—47. [5]) 25—49.
[6]) 47—51. [7]) 62—49. [8]) 32—57. [9]) 77—49. [10]) 23 48.
[11]) 17—52. [12]) 24—54.

будувалася церква, почесні зобов'язалися підпискою за всіх хазяїв в тому, що кожен з них працюватиме при церкві по 1 дню на тиждень [1]). Почесні виступали від імени громади тоді, коли державна влада переводила різні слідства, надто-ж за скаргами селян на дідичів. В Виступовичах Овруцького п., скарга на дідича не потвердилася, й почесні господарі особисто засвідчили, що претенсій не мають [2]). У Лавринівцях Заславського пов., почесні селяни заявили, що Марія Мацюк не мала жадних підстав до скарги на дідича й що скарги походили від її злосливого характеру й завзятости [3]).

Державна влада визнавала громадське звичаєве самоврядування й використовувала його, доручаючи йому різні справи, вважаючи, що легше мати справу з однією людиною, ніж з громадою. У Раковому Лісі Ковельського п., справник наказав селянам, коли утискатиме їх дідич, скаржитися не юрбою, а доручати це найпочеснішим господарям [4]). У Будятичах Володимирського п., за губернаторовим наказом почесні оцінювали ті, що продав дідич, корови Катеринюка, щоб повернути йому за них гроші [5]). У Губині Новоград-Волинського п. заможніші господарі вираховували разом з маршалком зібраний з земель покійного Семена Чухнюка хліб, що його дідич мусів повернути Чухнюковій родині [6]). У Зорохові й Клітищах Житомирського п., коли селяни неправильно тлумачили, кого слід вважати за тяглого й пішого й скільки днів треба працювати на пана, то справник наказав громаді надіслати до нього або до маршалка кількох почесних господарів, щоб порозумітися з ними з того приводу [7]). У Калинівці Овруцького п., справник доручив дідичеві й почесним хазяям стежити, щоб Степан Петренко й його жінка жили вкупі, коли остання не хтіла жити з чоловіком [8]). У Симонові Острозького п., селянам наказано обрати 6 почесних господарів, щоб разом з приставом і „попечителем" магазинів переміряти хліб у магазині [9]). У Вербі Володимирського п., справник, повернувши до села Данила Гуса, що десь блукав, віддав його під догляд громаді [10]). У Красносілках Старокостянтинівського п., посесор наказав хліб Микити Бондарчука, що йшов геть з села, поставити в стіжки в клуні сусіднього господаря Степана Борисюка. Але на скаргу батька Бондарчукової жінки, щоб не дати пиякові-Бондарчукові розтратити хліб, справник доручив громаді обрати з почесних одного, щоб доглядав за Бондарчуковим хлібом [11]).

Окрім урядових доручень, почесні виконували ще доручення своєї найближчої влади, що за неї були дідичі й їх економічні управління. У Волочиській волості Старокостянтинівського п., обрані од економії четверо селян оцінювали й продавали євреям та иншим купцям ті речі, що забрав збірщик за невиплату податків [12]). У Підлісцях Заслав-

---

[1]) 13—53. [2]) 21—50. [3]) 90—50. [4]) 63—51. [5]) 62—56.
[6]) 106—50. [7]) 32—48. [8]) 72—49. [9]) 24—57. [10]) 44—54.
[11]) 61—51. [12]) 80—51.

ського п. старшини громади надсилали на заробітки до цукроварні тих селян, що не могли заплатити податків і прохарчувати себе й через цілу зиму залишалися-б без роботи[1]). У Глибках Старокостянтинівського п., по смерті тяглого Івана Глибкова, що після нього залишилася тільки дочка-недолітка, дідич, закликавши трьох певних господарів і сотника, наказав їм скласти описа, оцінувати майно й переховувати його[2]).

Громади щорічно розкладали податки між окремими дворами й господарями відповідно до своєї звичаєвої системи. За законом податок лежав не на кожній окремій особі, а на цілій громаді відповідно до кількости ревізьких душ[3]). В Обичах Крем'янецького п., сама громада встановлювала розклад податків[4]). У Гетьманівці державні податки й земську повинність селяни сплачували також з „убылыхъ", за одданих у рекрути й за тих, що втікали. Усю суму податків розкладали на дві частини: одну половину платили всі працеспроможні чоловіки й жінки, а другу — відповідно до кількости землі, а часом відповідно до заможности й способів заробляти кожного господаря. За тих, що були на послугах у панському дворі чи економії, платив дідич з їхньої заробітної платні. На випадок незаплати податки вносив до державної скарбниці сам дідич, а селяни одробляли. Але частенько ці борги залишалися незліквідованими, надто коли селяни були з „недбайливих". Перед тим, як подати інвентаря на затвердження, дідич мав на селянах боргу 1000 крб. В Чернявці й Аннівці розклад робили на цілу громаду відповідно до площі землі. Податки вносив до державної скарбниці за селян сам дідич, що потім стягував з них почасти готівкою, а почасти, коли розраховувалися за рік панщиною[5]).

На громадських збірщиків, що стягували податки, обирали найпевніших і найповажніших господарів. У Піддубцях Новоград-Волинського пов. за таких громада обрала „надежныхъ" господарів[6]). У Боложівці Трохим Данильчук, з приводу обрання його на збірщика, називав себе головою й був тієї самої думки, як і громада, що з збірщиковими обов'язками сполучено право судити селян і навіть не згоджуватися з дідичем[7]). Збірщики стягували державні податки й різні оплати, при чому у несправних платників грабували речі. У Лозовій, Коростові, Вовчківці й Волочиському Старокостянтинівського п. збірщики забирали у тих, що не платили податків, їхнє майно, затримуючи в себе, аж поки ті виплачували, а коли ні, то продавали[8]). У Сколобові Житомирського пов. у Леонтія Лірничука заграбовано сермягу[9]). У Деражному й Жорбині податки стягували грабуванням і насильством[10]). До звичаю грабувати вдавалися також і селяни, і дідичі, стягаючи невиплачені борги та чинші. У Губині Луцького п. Аверіяна Новосада дідич покарав за те, що той за свій борг разом з иншими напали на дім однодвірця Садовського

---

[1]) 94—54. [2]) 106—48. [3]) Ст. 23 і 521 Св. Зак. т. V, изд. 1857 г.

[4]) 16—54. [5]) Беремо ці факти не з Волинських сіл, а з вищенаведених інвентарів Київщини та Поділля. [6]) 46—50. [7]) 7—59. [8]) 80—51.

[9]) 11—53. [10]) 93—54.

й забрали його речі [1]). У Янушполі Житомирського п. за невиплату чиншу дідич заграбив у вільних людей Нараївського, Ольшанського й Костдзіцького корову, свиту, кожуха, серпа [2]), то-що.

На підставі особливого положення, громади дбали про добробут церкви й обирали поміж себе титарів [3]). Їх уважали за напів урядових людей і вони мали певний прибуток за виконування своїх обов'язків. Через те, що за ст. 33 інвент. правил титарів звільняли від панщини, між ними й дідичами поставали суперечки. З другого боку, при обранні їх, на громаду духівництво й дідичі намагалися впливати, дарма що вона уперто боролася проти того. Благочинні і парафіяльні священики не погоджувалися на обраних од самих селян кандидатів, бо хотіли заможніших і родинних. Така суперечка виникла в Високому Житомирського п., де благочинний Дашкевич сам був обрав на титаря Царука, що мав тільки 25 років зроду. Але селяни, через молодий вік обраного, не хтіли допустити його. Благочинний протестував проти бажання громади, покликаючись, між иншим, на те, що після 21 року вступали на трон і російські царі. Варшавський архієпіскоп Арсеній, що завідував Волинською епархією, зазначив, що титарі повинні бути міцними й заможними, щоб могти обстоювати церковне майно й відповідати за нього своїм маєтком. Часто-ж, як він писав, під тиском місцевих економій обирали на титарів старих і незаможних, що не могли постояти за церковне майно й шкодили церкві [4]). У Борках Ковельського п. дідич перешкоджував Олександрові Турикові, обраному на титаря, виконувати свої обов'язки [5]). У Самострілах Рівен. п. більше за инших підбурював селян проти дідича титар Марко Постригач. Коли благочинний Богуславський звільнив його й наказав громаді обрати иншого, то селяни різко відповіли, що иншого не обиратимуть. Тричі збирали на вибори титаря, але громада відмовлялася обирати кого иншого, окрім Постригача. У підбурюванні обвинувачено священика Василя Корниловича. Його звільнили з парафії й вислали до Тригорського манастиря. Після третіх виборів благочинний дозволив обрати того-ж-таки Постригача, і цим, як писав справник, дав зрозуміти громаді, що її впертість перемогла [6]). У Губині Новоград-Волинського пов. вдова Марія Чухнючка у своїй супліці писала, що дідичка звільнила її покійного чоловіка Семена з посади титаря. Проти цього на слідстві заперечено, що не дідичка усунула його, а громада. Дочка-ж Чухнюкова Варвара зазначала, що батько її, прослуживши скількись років титарем, устиг працею зібрати невеличке майно: збудував власним коштом порядну хату, завів овочевий садок, мав робочу та иншу худобу й узагалі дійшов до кращого економічного становища [7]).

Громада також чинила на селі свій громадський суд, що мав характер хатнього суду-розправи. У Яйні Ковельського п. за скаргою Стефанії Пиколевої громада присудила взяти дві корові у її свекра Хоми,

---

[1]) 24—59. [2]) 44—59. [3]) Волын. Губ. Вѣдомости, № 37—1858 г.
[4]) 49—57. [5]) 28—53. [6]) 32—57. [7]) 106—50.

що не господарював і волочився й що за нього вона платила податки [1]). У Погорілах Нижчих Старокостянтинівського пов. Денис Гармидер, що був незавдоволений з економового наказу про хату, вимагав суду громади, кажучи, що не буде так, як економ хоче, а як громада захоче [2]). У Тесові Острозького п. громада дозволила Лисусі, що жив в одній хаті з Назаруком і не мирно жив з ним, повернутися до батьківської хати, а до Назарука мав перейти хтось инший [3]). Громада також судила за негосподарність, погану поведінку й невиплачування податків. У Вербі Володимирського п. громада покарала Данила Гуса за руйнування господарства, свавільні відходи й невиплачування податків [4]). У Звіздалі Овруцького п., коли тяглий господар Павло Тимофійчук лінувався, не господарював і не відбував панщини, то селяни, щоб вплинути на нього, покарали його кількома різками „для встиду" [5]). У Вербі Дубенського пов. Гнат Братійчук крав і не працював коло господарства. Заможні господарі порадили збірщикам податків, яких той не платив, покарати його. Тоді Микола Косманчук, Семен Мазурок і Микифор Панасюк з вик. обов'язки сотника Степаном Сенюком, порадившись один з одним у присутності трьох місцевих селян, наказали Братійчукові, щоб ліг посеред ринку перед ратушем, і кожен з трьох дав йому по 5 різок по голому тілі [6]). Громада мала тенденцію поширювати свій суд і на не-членів громади. У Бочаниці Острозького п., коли священик Харитон Татаржинський через заборону свого духовного начальства відмовлявся прочитати їм „добро", як вони називали Бібіковські інвентарні правила, то селяни казали, що за те слід йому виголити бороду або принаймні дати 50 різок [7]). У Славові Житомирського п. шляхтич Лука Новаківський, не зважаючи на дідичеву заборону, брав нагая й карав ними селян; одночасно він покарав 21 бабу. Коли про це довідалися чоловіки, що косили в іншому місці, то схвильовані „присудили" Новаківського до кари тим-же самим нагаєм. І отже коли він до них під'їхав, то його вдарили 10 разів [8]).

Селянство корилося своїй громадській юрисдикції. У Вербі Дуб. п., коли збірщики перед ратушем карали Гната Братійчука, то той не протестував [9]). Коли в с. Дивлинах маршалок передав на присуд старших господарів хатні сварки Клима й Василя Стужуків і справу про переселення першого до иншої хати, то обидві сторони були з того завдоволені [10]).

Селянство дарувало винних, коли переступи були незначні. У Раштівці Заславського п. Марко Кузняр злодійкував по-дрібному. Покривджені од нього своїх втрат на 2 крб. 60 к. від нього не стягували, бо він був неспроможний виплатити їх [11]). У Ворокомлі Ковельського пов., коли Сава Денисюк крав харчі, то селяни не карали його, бо шкода була невеличка, але повідомляли брата й матір, і вже ті його, за це карали [12]).

---

[1]) 42—56. [2]) 50—54. [3]) 91—48. [4]) 44—54. [5]) 15—57.
[6]) 12—59. [7]) 20—48. [8]) 94—52. [9]) 12—59. [10]) 47—51.
[11]) 89—52. [12]) 63—52.

Часом селяни не вважали для себе за можливе фактично карати винних. Коли в Вербі карали Гната Братійчука, то старший збірщик Косманчук не карав і 5 різок, що він їх мав Братійчукові дати, подарував йому, тому що він гадав, що такому найпочеснішому господареві, як він, не годиться самому бити [1]). Були факти, коли одводили від себе виконання кари. У Растові Ковельського п. Віктор Підгайний відмовивсь карати Ганну Власючку через те, що вона була йому за куму [2]). Але на це не завсіди звертали увагу: так, у Яйні Ковельського п., коли карали Стефанію Пиколеву, міру кари їй призначили Василь Олифірчук, Іван Дячук і Павло Чубар, що обвинувачували її [3]).

Так само, як і в галузі управління, громадське судівництво переводила не тільки громада, але й почесні господарі. В Андрушівці Житомирського п. тяглий Василь Коханчук, що мав 70 років, відрізнив сина Антона і дав йому між иншим одного коня. Через незавдоволення „добросовісні" селяни визнали, щоб він замість другого коня дав синові 6 крб. [4]). У Хотівцях Крем'янецького п. Василь Казимірчук і Василь Білецький, посварившись удалися до почесних господарів Андрія Шведа й Микифора Чумака, щоб їх розсудили. Ці визнали за винного Казимірчука й покарали його при инших селянах різками [5]). У Вербі Володимирського п. почесні господарі вдруге засудили Данила Гуса за зруйнування господарства, самовільне втікання й невиплату податків до 100 різок по 50 через 2 дні [6]). Так само повітові органи влади передавали деякі справи на розвязання селянському судові. У Дивлинах Овруцького п. маршалок запропонував хатні сварки родин Клима й Василя Стужуків й справу про переселення першого до другої хати передати на присуд старіших господарів [7]). У Дюксині Рівен. п. маршалок і справник, визнавши за винного Явтуха Нестеренка за бешкетування, запропонували почесним і старожилим селянам судити його. Хоч ці одноголосно вирішили, що його треба покарати суворіше, але маршалок і справник наказали дати йому тільки 40 різок [8]).

Незалежно від свого побутового самоврядування й судівництва, дідичі намовляли селянство брати участь у їхньому судівництві. Для своїх кріпаків дідичі утворювали суди, складені з тих самих покріпачених селян. У Деражні й Жорбині Рівенського п. інструкцією, що пан дав економові Ліхтанському, дозволено йому карати селян через „судців" [9]). Те саме право у Жорбині надано й економові Поплавському [10]). В Іліїні Острозького п. в інструкції економові Пащині наказано обрати з сільської громади 4-х доброї поведінки й відомих господарів, що мали судити дрібні провини. За їх присудом винних карали й кари записували в особливу книгу. Важливіші провини розглядав сам дідич; економові-ж карати селян на тілі цілком заборонено було [11]). У Кривині про-

---

[1]) 12—59. [2]) 16—57. [3]) 42—56. [4]) 28—52. [5]) 29—59.
[6]) 44—54. [7]) 47—51. [8]) 82—48. [9]) 93—54. [10]) 24—53.
[11]) 1—59.

вини кріпаків розглядали економ Севастіян Кондаковський і почесні селяни; вони таки й карали винних [1]). У Новій Чорториї Новоград-Волинського пов. дідичка доручила почесним призначити кару винному в грубіянстві [2]). У Вербі Володимирського п. дідич закликав господарів Федора Орковія, Івана Роя, Омеляна Киселя й ще когось четвертого, щоб розглянути провину Данила Гуса, що втікав. Вирішено дати йому 100 різок, розіклавши цю норму на 2 дні. На це погодився і дідич [3]). У Стенжаричах 6 найкращих давніх господарів зізнали, що двір карав винних найчастіше за присудом самих-же селян. Там-же Васька й Степана Головачів за непослух та грубіянство заарештовано й доручено старшинам із селян, щоб розглянути їхню провину [4]). У Бобриці Житомирського п., за присудом почесних сумлінних господарів, карали винних 10—20 вдарами різок, один раз 30 різками, а в двох випадках за крадіж шкур по 50 різок [5]). У Погорілівці Рівенського п., за невиконання панщини й непослух Василя Кирчука, за присудом совісних людей і господарів доброї поведінки Івана Довматюка, Марка Бардока, Семена Кирушка й Гарасима Трофимчука, що підписалися в штрафній книзі знаками хреста, покарано 25 вдарами різок [6]).

Часом у панському судівництві брала участь ціла громада. У Яйні Ковельського п., економ Данівський, зібравши селян до двору, за їхньою згодою, покарав Стефанію Пикалеву за грубіянство 40 різками [7]). У Верхах двірський Данило Купчик, що доглядав за хорою твариною, частину вівса привластив собі і продав разом з покраденим житом. Коли це виявлено, двір наказав громаді судити його провину й визначити міру відшкодування за покрадене зерно й тварину, що через недоїдання здохла. Селяни присудили з Купчика та його брата Василя, що разом жили на одному господарстві, 10 крб. на користь двору [8]). У Кругелі Павла Дмитрука за неслухняність, за загальною згодою селян, покарано було 15 різками [9]). У Янові Володимирського п., часом дідич, призначаючи кари Степанові Кравчукові, здавався на присуд селян [10]). Орендар Тесова й Хрінова Острозького п. не погоджувався на те, щоб Назарук видав свою дочку заміж до иншого села, й доручив розсудити цю справу громаді [11]).

Розправу в родинних селянських конфліктах переводили панські суди або державна влада за участю самих покривджених членів селянських родин і часом цілої громади. У Стребежові Житомирського п. тяглий Михайло Головня вигнав із своєї хати рідного старого батька, що мусів шукати собі притулку у чужих. За його скаргою, дідич наказав покарати Михайла Головню 15 різками. Цю екзекуцію й виконав батько Головні [12]). У Корнині Рівенського пов. паламар Степан Назаревич мав одружитися з дочкою Івана й Палажки Мички (він-же Дубко й Козел) Марією, щось,

---

[1]) 67—54. [2]) 51—49. [3]) 44—54. [4]) 41—59. [5]) 35—51.
[6]) 19—53. [7]) 42—56. [8]) 20—53. [9]) 30—59. [10]) 107—50.
[11]) 91—48. [12]) 63—50.

із двоє років жив у її батьків, і вона породила від нього дитину. З цього приводу в Мичкиній родині виникали сварки. Коли раз підчас сварки батько Марії й її брат Іван побили Назаревича, то за економовим наказом Марію заарештовано, а тоді на бажання її батька та тих селян, що він закликав, її одвели перед корчму, щоб покарати „за встид", який вона своїм нешлюбним життям з Назаревичем робила своїй родині й громаді. Перед покаранням економ заявив, що Марії треба дати 100 різок, але громада постановила, щоб це вирішив сам батько. За батьковим присудом її покарано 70 різками. Били сотник Данило Мельник і Маріїн брат Іван. Коли завдано 30 вдарів, то мати, батько й брат прохали економа й селян, щоб більше не били, та на їхнє прохання не звернули уваги [1]). Єрмолай Штуквин з Червоної Волоки Овруцького п. ходив до справника з скаргою на свого брата Пилипа, що, не зважаючи на попередню кару, впився й знов вигнав його з дому. Справник дозволив Єрмолаєві самому покарати свого брата через „разсыльныхъ". Той так і зробив [2]).

У селян, що працювали на дворовій службі, часом бували свої професійні товариські суди. У Воротневі Луцького п. один з панських музик Андрій Данилюк украв у селянина з кешені 8 крб. За це инші музики вчинили над ним суд і, коли той визнав свою провину, то з управителевого відому покарали його в музикантській залі 12 різками так, що кожен з 4 музик дав йому по 3 вдари, щоб він не робив їм „встиду" [3]).

Траплялися випадки, коли дідичі навіть апелювали до почесних господарів з приводу своїх власних учинків що-до селян. У Писарівці й Дубищах Старокостянтинівського п. Степан Казимірчук скаржився на дідичку з приводу своїх сина й дочки, що служили в дворі. Справа ускладнялася незавдоволенням дідички з місцевого справника, що потурав селянам. Коли він-же заступився за Казимірчука, то дідичка закликала Антона Шимкова, Матвія Радванського й Федора Рябого й запропонувала їм цілком щиро висловитися з приводу цієї справи. На це перший промовчав; другий сказав, що Казимірчук нічого недоброго дідичці не вчинив; а Рябий обізвався, що Казимірчук поставивсь до неї погано й краще було-б, коли-б він перепросив її [4]).

Треба зазначити, що, поруч з притягненням селянства до участи в панському судівництві, були такі факти, коли дідичі теж утворювали колегіяльні суди, але складені не з селянства, а виключно з дворових офіціялістів. У Янушполі Житомирського п. дідич видав уставу, що забороняла мешканцям маєтку заводити одному з одним судовим порядком позви й подавати скарги до поліції й до инших урядових установ. Розвязати всі справи повинно було „владѣльческое управленіе", що для селян становило за уставою єдине й найвище урядове місце. Він установив був колегіяльний суд для справ більшої й меншої ваги, порядок,

---

[1]) 18—53. [2]) 25—49. [3]) 103—54. [4]) 80—48.

як переводити слідство й оплату з кожного аркуша паперу на секретареву користь. Із справи Федоровської з Баранським видно, що слідство переводив обер-лісничий; йому давали офіційні накази за нумерами; від нього одержували такі самі рапорти й суд чинили, зазначаючи думки офіціялістів маєтку. Але державна влада припинила функціонування цього панського суду [1]).

Щоб до певної міри зрозуміти звичаєвий карний неписаний кодекс волинської кріпацької громади, необхідно порівняти його з тодішніми напрямками й практикою урядовою та дідицькою на Правобережжі. За проєктом загального інвентаря, що склав волинський губер. інвентар. комітет, де брали участь місцеві вищі урядовці й найвидатніші власники маєтків, за пияцтво, бешкетування, неслухняність, то-що, дідич мав право карати різками сам або за ухвалою громади. За таким самим подільським проєктом, карати за неслухняність і лінивство треба було не жорстоко, а по-батьківськи, а саме: сам дідич може карати не більше, як 25-ма різками, посесор, управитель, уповноважений — не більше як 15-ма, економ чи прикажчик — 5 ма. Важкі кари, як гоління голови, обливання холодною водою, забивання в кайдани, карачня „пліткою-дисципліною", замикання в льохах, то-що, заборонено. За проєктом генерал-губернатора Бібікова, за неслухняність і зухвалість проти дідича та поставлених од нього осіб — арешт не більше як 3 дні, й різки до 25 вдарів і не частіш, як раз на місяць; для жінок — на половину менше й тільки по одежі. За пияцтво, розпусту, сварливість і недбайливість за власне господарство — ті-ж самі кари, але за ухвалою громади [2]). В інвентарі с. Гетьманівки Балтського п. стояло, що за провини проти дідичевої влади, як за неслухняність, пияцтво, лінивство, недбальство, ухилення від панщини на винних впливали умовляннями, нагадуваннями, арештами, а коли з цими заходами не щастило, і на тілі. В інвентарі с. Чернявки (Б) Липовецького п. записано, що, коли провина була велика, винних надсилали для кари до станової квартири й там їх карали 5—10 різками. В інвентарі с. Чернявки (М) зазначено, що, коли злочин був великий, карали при цілій громаді згідно з визначенням „сільської розправи"; для цього призначали почесних господарів, а за невеличкі провини карав сам дідич відповідно до злочину [3]).

По волинських-же кріпацьких селах панська карна практика була така. У миропільській штрафній книзі Новоград-Волинського повіту, за 1848—1853 рр., зазначено такі провини селян, за що їх покарано різками: 1) невиконання панщини трапляється 7 разів і воно-ж разом з иншими провинами тричі; кара — 10, 12 і 15 різок; 2) крадіж 8 разів; карали, коли покрадено дідичеве майно, 13—40 різок, у сторонніх осіб — 30—40, у селян 9, 10, 16, 40; 3) шкода в дідичевому хлібі — 12—16; 4) волоцюзтво — 20; 5) неслухняність — 25; 6) самоправність — 15; 7) биття зятя — 12; 8) продаж робочої худоби — 15; 9) биття матери й вигнання

[1]) 44—59. [2]) 7/8 арх. № 55, 1846 р. [3]) Інвентарі маєтків, op. cit.

її з двору — 40; 10) розтрата чужого майна й биття тестя й тещі — 40; 11) продаж робочої худоби без відому економії й невиконання панщини — 20; 12) невиконання дорученої праці й замість цього пияцтво — 25; 13) шкода в хлібі й невиконання панщини — 20; 14) невиконання панщини й захоплення сіножати свого сусіда — 10 [1]). У штрафній книзі с. Свинного Заславського п. зареєстровано такі кари: 1) пияцтво — 15 різок і недогляд волочка (сітка для риби) — 10 різок; 2) крадіжки й утеча — 7—10 різок і лінивство — 4 „палки"; 3) лінивство — 6 різок; 4) недогляд волочка — 12 різок; зламання замка й крадіжка з льодовні масла та сиру — 6 різок, недогляд за робітниками 2 „палки"; 5) кількаразовий невеличкий спаш хліба — 5 різок; 6) спаш хліба — 5 різок і пияцтво в свято — 7 різок; 7) пияцтво, бешкетування, биття салдата-шинкаря й його родини — 5 різок; 8) шкода кіньми в сіножаті і в житі — 9 різок; 9) зламання замка, крадіжка масла й сира — 14 різок, і допомога в крадіжці вівса — 20 різок; 10) запізнення з готуванням їжі — 8 різок; 11) пияцтво й биття чужої жінки — 11 різок і 12) продаж краденого вівса — 10 різок [2]).

Инші маєтки мали свої особливі норми. У Цуркові Дубенського п. „битво", як називали карання селяни, за лінивство призначалося по 25—35 — 40 різок [3]). У Піддубцях Новоград-Волинського п., від 13 липня по 7 грудня покарано за пияцтво, грубіянство й неслухняність з 749 душ 13 чоловіків і ані однієї жінки [4]). У Новомалині Острозького п., за бешкетування й пияцтво завдавали до „козярки" (комірки), щоб витверезився на 1—2 дні або карали різками до 5 ударів [5]). В Іваньї Дубенського п. в штрафній книзі з 10 травня 1851 р. по 26 серпня 1854 р. записано 28 покараних не більш як 20 різками [6]). У Новій Руді Луцького п. за неслухняність і пияцтво карали 3—5 різками [7]). У Куликівці й Комарові давали 5—10—15 різок [8]). У Нападівці Заславського п. економ карав за неслухняність і грубіянство [9]). У Самострілах Рівенського п. в 1857 р. за неслухняність, грубіянство й „маловажні" крадіжки покарано 8 чоловіків по 20—30 різок і 9 жінок за неслухняність і такі-ж крадіжки по 10 різок [10]). У Базарі й Базарській Рудні Овруцького п. з 28 господарств з 76 робоч. душами було в штрафній книзі записано карання: р. 1848 — 12 душ, 1849 — 13, 1850 — 8, 1851 — 12, 1852 — 19, 1853 — 21 по 10—25—30 різок і тільки 3 по 40 різок за крадіжки, пияцтво й неслухняність. З усіх тільки 3 господарі не скаржилися на карання [11]). У Червоній Волоці з 234 ревізьких душ від 1847 р. до 18 липня 1849 р. покарано 41 душ по 20—30 різок [12]). У Тудорові Острозького п. в 1857 і 1858 рр. покарано 12 чоловіків не більше як 30 різками і, між иншим, за люте биття своєї жінки, удар у голову братової, лінивство і за те, що слабко бив різками [13]). У Малих Кале-

[1]) Карна справа Новоградволинського повітового суду „за загальним описом № 9201" (у Волинському Окрарху). [2]) 12—56. [3]) 1—53. [4]) 46—50. [5]) 86—49. [6]) 88—54. [7]) 95—49. [8]) 71—49. [9]) 39—51. [10]) 32—57. [11]) 9—47. [12]) 25—49. [13]) 25—57.

ничах Заславського п. покарали 7 чол. 10—15 різками за те, що покинули на панщині працю, гадаючи, що Зелені Свята треба святкувати три, а не два дні [1]). У Тернівці за неслухняність 10 чол. покарано 10—25 р. [2]). У Сахнівцях, при 566 чол. і 617 жін., з березня 1849 р. по листопад 1852 р. зазнали кари 39 чол.: 9 по 5—10 р., 25 по 10—20, 4 по 25 і 1 на 40 різок; цього останнього покарано за неслухняність, невиконання осавулових обов'язків, пияцтво й самовільне карання на полі людей [3]).

Осторонь стояла кара, що полягала в тому, що стригли або голили бороду й волосся. У Карпівці Житомирського пов. Артем Дячук скаржився на те, що його „мордували", остригши волосся при самій голові за волоцюзтво [4]). У Іваньї Дубенського п. острижено бороду Хомі Кудилі за те, що, показуючи на свою довгу бороду й уважаючи себе за старого, він одмовлявсь іти на панщину [5]). У Пасічній Новоград-Волинського п. у Івана Нетути за те, що ходив жебрати, остригли бороду [6]). У Червоній Волоці Овруцького п., щоб не волочився, одному з кріпаків поголено половину голови й бороди [7]). У Западинцях Старокостянтинівського п., коли Наталка Більчукова повернулася після втечі, їй острижено половину кіс на голові [8]). У Городку Луцького пов. 8 чол. острижено волосся на голові, щоб не повтікали [9]). Подібні форми кари викликали протести від місцевої влади. Коли Дячукові острижено волосся при самій голові, справник казав, що така кара була незаконна, не являла з себе поправного заходу й становила велику „конфузію" і прикрість для покараного селянина [10]). Так само, після того, як острижено половину кіс Більчуковій, маршалок і справник заборонили такі кари, що могли-б неславити селян [11]).

Панське карання мало свою визначену мету. У Вербі Володимирського п., коли дідич доручив селянам покарати Данила Гуса за руйнування господарства, то Гуса били не люто, бо бити наказано легше, тільки „для постраху" [12]). У Нападівці Заславського п. економ, що служив 6 років, карав не люто, а тільки для „самої пострашки" [13]). У Боротчицях Володимирського п. винних карали для „постраху" иншим [14]). У Свинній Заславського пов., як заявив Яким Сторожук, новий дідич, вступивши на господарство, наказав наготовити оберемки різок і покласти їх на видноті в садку для страху [15]). Дарма що наведені розміри кар належали за тодішніх часів до таких, за які дідичів не притягували до відповідальности, але декотрі з них викликали протести з боку державної влади. Кару в с. Цуркові Дубенського пов. на 25—35—40 різок за лінивство справник уважав за перебільшену тому, що в инших маєтках за те такої кари не призначали [16]). З приводу вищезазначеного карання в Тудорові Острозького пов. губернатор р. 1860 визнав його за

---

[1]) 83—48. [2]) 48—50. [3]) 91—52. [4]) 29—51, [5]) 88—54. [6]) 9—52.
[7]) 25—49. [8]) 10—56. [9]) 96—49. [10]) 29—51. [11]) 10—56.
[12]) 44—54. [13]) 39—51. [14]) 87—54 [15]) 55—54. [16]) 1—53.

занадто суворе й запропонував дідичеві вдаватися до кар на тілі тільки в крайніх випадках [1]).

Часом і панські, й урядові кари селян мали публічний характер, а це селянам було дуже прикро. У Галчині Житомирського п., коли селяни не вийшли на згони, посеесор наказав зібрати їх для кари в кінці села коло застави, куди принесено різок. Коли-ж побачили це инші селяни, що йшли на поле, то так гостро висловили свій протест, що посесор, не маючи змоги покарати, мусів од'їхати. Як констатував справник, в опорі селян винний був сам посесор, що захтів був карати в місці публічному, а не в звичайних умовах хатньої розправи [2]). У Бурятині Житомирського п., коли дідич наказав 18 зібраним селянам, щоб кожен з них дав Яремі Мельничукові по 2 різки, то ті відмовилися, але їх примусили [3]). У Бабиничах Житомирського п. селяни визнали для себе ганебним те, що справник, викликавши їх до сусіднього села Жеревець, там покарав їх у присутності селян двох инших маєтків [4]).

Кари на тілі були таке звичайне явище, що по знаках на тілі вгадували кількість вдарів. У Нижчих Погорілах Старокостянтинівськ. п. міський лікар виявив, що на задніх частинах тіла Теодосія Романюка були знаки більше-менше від 10—15 різок [5]). У Людвищах Крем'янецького п. Явдоху Горобчиху покарано, як констатував справник, на підставі знаків там-таки, до 10 різок [6]).

Громада зажила в селянстві не аби-якого авторитету, і воно корилося громадській дисципліні. Вдавалися до неї давнім звичаєм: „Панове громадо" [7]). У Павелках Житомирського п., ті, що несправедливо скаржилися на дідича, визнавши перед громадою свою безпідставність, перепрошували її й дідичевого уповноваженого [8]). Селяни с. Прибитка Овруцького п., не погоджуючись на триденну панщину, казали, що одроблятимуть її тільки в тому разі, коли на це буде дозвіл громади [9]). У Базарі й Базарській Рудні 5 чоловіків заявили, що справу почато за загальною згодою громади; тому окремо вони не присягатимуть [10]). Справник писав до начальства, що селяни „за звичаєм" чинили опір цілою громадою [11]). У Хотовицях Крем'янецького п. селяни казали, що без дозволу громади не приймуть платні за роботу [12]). У Писарівці Старокостянтинівського пов. селяни напосілися на Федора Рябого, що сказав був перед дідичкою на її користь, а Данило Войтків навіть бив його, приказуючи, що треба було Рябому тягнути за громадою, а не за панством [13]).

Великий авторитет у селянстві громади, цю соціяльну силу визнавали й представники влади, але це їм дуже не подобалося, як це цілком зрозуміло. У Хотовицях маршалок скарживсь на самовільний суд і розправу, що на сходах переводила громада. Як він казав, громада, що

---

[1]) 25—57. [2]) 54—50. [3]) 41—51. [4]) 56—91. [5]) 36—51.
[6]) 75—52. [7]) 52—53. [8]) 15—50. [9]) 14—48. [10]) 9—47.
[11]) 14—48. [12]) 29—59. [13]) 80—48.

схоче, те зробить, і жадна влада проти неї не встоїть. Отож на те, щоб селяни перестали вірити в силу громади, треба на селі поставити на харчування у селян команду з 150 чоловіка по 3 салдати на кожну хату. Громада вимагала від справника й маршалка, щоб при підписах на актах слідства вони поставили знаки хреста, це й зроблено [1]).

Волинське кріпацьке село хтіло бути державним, щоб не знати панщини й пана. У Мигельному Дубенського п. селянський адвокат, що складав їм різні супліки, „обіцяв" їм, що вони будуть державними [2]). У Дерев'яному Рівенського п., 24 найбагатших селян подали скаргу до царя, не наводячи ніяких ближчих причин, а тільки через те, що бажали бути незалежними від дідича й щоб через те бути державними [3]). У Червоній Волоці Назар Захаріїв казав, що хоче бути „казенним", а не панським [4]). В Прибитку Овруцького п., коли запроваджувано інвентарну реформу, селяни воліли „ліпше служити Богові й цареві", себ-то бути прирівняними до „казенних" [5]).

Коли оголошено Бібіківські інвентарні правила, селяни захвилювалися. Прокламовані в них селянські права для безправного перед тим селянства піднесли його настрої й побільшили активність громади до обстоювання своїх класових інтересів. У Кропивній Житомирського п., після того, як оголошено інвентарні правила, селяни стали „неслухняними й думними" [6]). В Івановичах, коли економ вдарив Осипа Острогляда за те, що той не вимолочував як слід снопів, то Пишнюк, підскочивши до економа, „з азартом" сказав, що тепер він не має права нікого й ні за що карати [7]). У Киктіові й Бабичеві, коли до двору прийшов для кари Потій Опанасюк, то взяв з собою для оборони 5 чоловіків; вони заявили, що тепер дідич вже не може карати селян, і не допустили до кари [8]). У Марцинівці селяни скаржилися на те, що після того, як оголошено інвентарну реформу, дідич зробився для них неприхильний [9]). Тоді взагалі дідичі нарікали на інвентарні правила. У селянстві утворився „дух упорства". Дідичі воліли карати селян не сами, а через державну владу [10]).

Відколи переведено обов'язкові інвентарі, помітні виступи селянських громад проти дідичів. У Прибитку селяни, „з духом вільности й сподіваючись визволитися від панської влади", протестували проти триденної панщини, виступаючи „за звичаєм" цілою громадою. Казали, що одроблятимуть її тільки тоді, коли на це буде дозвіл усієї громади [11]). Коли в Колках Житомирського п. дідич хтів покарати Василя Гарачука, то всі по-над 50 чоловіків — відібрали Гарачука й не допустили до кари. Після того пристав хтів затримати кількох з них винних, але замість них з'явилася ціла юрба й забрала двох заарештованих [12]). У Стенжаричах Володимирського п., коли заарештовано Васька Голо-

---

[1]) 29—59. [2]) 9—51. [3]) 38—57. [4]) 25—49. [5]) 14—48. [6]) 26—48.
[7]) 21—48. [8]) 16—48. [9]) 81—48. [10]) 7—48. [11]) 14—48. [12]) 107—48

вача, то 17 селян, умовившись в корчмі, одбили його [1]). У Норинську Овруцького п, дідич хотів покарати за неслухняність Дмитра Півня, Василя Денисоза й Олексу Сотника. Але ті, закликавши всіх, хто був на роботі, прийшли юрбою до двору, щоб не допустити кари, й таки не дали покарати [2]). У Новій Руді-Луцького п. Мирон Ракуза через обтяженість панщиною не міг зібрати свого хліба, що стояв на полі аж до Покрови. Це викликало загальне нарікання селян, і посесор наказав иншим селянам зібрати хліб як панщину Ракузі [3]). У Самострілах Рівенськрго п. 20 чоловіка збиралися на нараду до корчми й після того 7 з них пішли до Корця, щоб написати супліку на дідича. На всякі заклики селяни з'являлися цілою громадою, а не окремо [4]). У Дерев'яному Рівенського п., 24 господарі подали до царя скаргу, щоб їх перевели з панських на державних. Коли дідич викликав кількох для покарання, то за ними з'явилося 15 чоловіка. Вони доводили невинність обвинувачених і так настирливо вимагали їх звільнити, що дідич викликав пристава. Маршалок і справник наказували їм слухатися дідича й без заклику не збиратися громадою, а коли треба, то поодинці вдаватися до панського управління [5]). Селянам Ракового Лісу Ковельського п., справник доручав бути в належній слухняності до дідича, і, коли чинитимуть їм утиски, скаржитися не юрбою, а через найпочесніших своїх господарів [6]). У Базарі й Базарській Рудні з своєю змовою скаржитися на дідича селянство крилося. Коли дідич хтів покарати Данила Леончука й принесли різок, то всі юрбою одібрали їх і сказали, що не дадуть бити [7]). У Жеревцях Овруцького п., коли дідич закликав 3 селян для покарання, то всі селяни сказали, що прийдуть до двору всі разом [8]). У Великих Мацевичах Заславського п. 32 господарі ходили з скаргою до Заслава до маршалка [9]). У Боложівці Острозького повіту, Омелько Корнійчук і инші, зібравши після покарання юрбу в 20 чоловіка, викликали на ґанок дідича й зухвало запитували, чом Корнійчука покарано без дозволу сільського голови [10]).

З усіх членів громади опір дідичам найголовніше робили заможніші тяглі господарі. У Волянщині Ковельського пов. скаржитися підбурював тяглий Максим Вальчук [11]). У Червоній Волоці громадою керували найзаможніші господарі [12]). У Теремені Луцького п. на дідича подавали скаргу тяглі підо впливом тяглого-ж Михайла Федорчука [13]). У Самострілах більше, як инші хвилював селян проти дідича титар Марко Постригач, що був згідно з законом звільнений від повинностей й тому не міг зазнавати утисків, а так само син тяглого Гаврило Чемерис (Горобѣй), що, бувши в родині свого батька, не відчував утисків [14]). У Боложівці заможний Омелько Корнійчук зажив у селян великої пошани і підбурював їх проти дідича [15]). У Дерев'яному з 64 дворів

---

[1]) 41—59. [2]) 97—51. [3]) 96 - 49. [4]) 32—57. [5]) 38—57.
[6]) 63—51. [7]) 9—47. [8]) 47—51. [9]) 7—52. [10]) 7—59.
[11]) 18—56. [12]) 67—50. [13]) 63—54. [14]) 32—57. [15]) 7—59.

скаргу до царя підписало 14 найзаможніших господарів [1]). У Базарі й Базарській Рудні до скарги селян нахилили заможні господарі Данило Сторчан, Степан Леончук і Назар Йосипчук. Змовлялися до скарги ті, що мали найбільше орної землі й сіножати, щоб зменшити собі панщину [2]). У Рачині Володимирського п. Семен Марчук, що вніс 300 крб. викупу від рекрутчини і став вільним від кріпацтва, сказав управителеві маєтку, показавши йому сокиру: „Що ти за пан! Ти до мене не маєш ніякого права, я тепер пан, а коли мене зачепиш, то я тобі сокирою“ [3]). Овруцький справник казав, що необґрунтовані скарги подавали по тих маєтках, де становище селян було краще, ніж по инших [4]). Часом у виступах селянства було чути різко небезпечні для дідицької класи ноти. У Боложівці Омелько Корнійчук сказав селянам: „Тримайтеся тільки за одне, і дітям нашим буде добре“ [5]). У Самострілах, підчас слідства за скаргою селян на дідича, Гаврило Воробій сказав маршалкові, що „без жертв не буде добра“, а Марко Постригач гукав селянам, щоб усі шили торби й ладналися в дорогу [6]).

Громади напружено хвилювалися особливо наприкінці 50-х років, коли до волинського селянства дійшли чутки про проєкти скасувати кріпацтво. Року 1857 між селянами більшали неспокій та неслухняність [7]). У Стенжаричах Васько Головач сказав економові: „Що ти хочеш нас бити! Не діждеш вже ти нас бити“ [8]). Року 1860 Дубенський маршалок прохав дозволу не переводити другого слідства в Борщині, а доручити йому з справником встановити порядок. Губернатор приєднавсь до маршалкової пропозиції, покликаючись на те, що всяке слідство за скаргами селян викликало тоді в них „дух сваволі й неслухняности“ [9]). У Самострілах констатовано, що в відповідях селян видно „упертість і гордощі“ проти дідича. Селяни не дозволили священикові підписати за них акт слідства, кажучи, що громада не дозволяє. Прикажчикові й дідичеві зустрічаючись не хтіли здіймати шапки [10]). У квітні 1858 р. рівенський маршалок В. І. Заленський у справі с. Деревляного писав до К. Ф. Микулича: „Вам відомо, з якою небезпекою я боровся останніми часами, коли постало питання про селян. Пригасле полум'я може спалахнути знов з новою завзятістю“ [11]). У Хотовицях і Устечку Крем'янецького п. селянство хвилювалося, сподіваючись реформи. Селяни вимагали, щоб їхню розписку що-до дідича затверджував священик, маршалок і справник і щоб останні при підпису написали хрести; це виконано [12]). У Левківцях, коли дідич хотів покарати Каспра Франишина, той сказав: „Ти мені не пан, трясця твою мати, ти розбійник!“ [13]). У Боложівці Омелько Корнійчук, коли йому на панщині завважено, що він недобре орав, сказав: „Будемо орати, як нам схочеться, бо незадовго уся дідицька земля буде наша, а дідича виженемо“ [14]). За один з чинників, що впливав на

---

[1]) 38—57. [2]) 9—47. [3]) 25—56 [4]) 25—49. [5]) 7—59.
[6]) 32—57. [7]) 42—57. [8]) 41—59. [9]) 26—59. [10]) 32—57.
[11]) 38—57. [12]) 29—59. [13]) 39—59. [14]) 7—59.

активність громади, було сусідство й єднання з суміжними селянами. У Жеревцях Овруцького п. за привід до скарг на дідича було близьке сусідство й кревні зв'язки з червоноволоцькими селянами, що з ними в них була спільна парафія. Червоноволочани скаржилися й намовлювали до скарг жеревецьких селян[1]). У Сушичанах Ковельського п. кріпаки скаржилися на свого пана тому, що маєток оточували державні села, а з їхніми мешканцями вони розмовляли про своє становище[2]).

Велику ролю в житті волинського села відгравала корчма. У цілій губерні р. 1848 було 6745 корчем. Часто з церкви чоловіки й баби йшли просто до корчми й там сварилися, мирилися й святкували отак здебільшого[3]). Корчма бувала за те місце, де збиралися на сходи, радилися й розважалися. Там усе зав'язувалося й розв'язувалося. У ній одні одним переказували свої жалі[4]). У Янушполі Житомирського п. на запусти перед Пилипівкою дідичів лакей Іван Бондарцов пиячив у містечку разом з своїми товаришами Павлом Заставним та Василем Ковалем і „склали ідею" скаржитися на свого дідича[5]). У Жеревцях Овруцького п. дідич, казав, що селяни, сидячи постійно в шинку або збираючись у місцевих євреїв Абрама Носіовича, Шмерка, Рувеля й Сруля Цудековичів, скаржилися на нього[6]). У Великих Мацевичах Заславського п. 32 чоловіка, що вийшли до Заслава, по дорозі заходили по деяких селах до корчем, показуючи дідичів наказ і вимагаючи його прочитати, й після того прийшли з скаргою до маршалка[7]). У Бочаниці Острозького пов. селяни, бувши незавдоволені з місцевого священика через те, що той відмовився перечитувати їм „добро" (інвентарні правила), відразу пішли до корчми та й почали там пиячити[8]). У Стенжаричах Володимирського п. 17 селян, змовившися в корчмі, одбили Васька Головача, що заарештував його дідич[9]). У Самострілах Рівенського п. 20 селян зібралося на нараду до корчми й після того пішли до Корця, щоб написати скаргу на дідича[10]). У Червоній Волоці Овруцького п., дарма що, переводячи слідство, маршалок і справник припинили на селі продаж горілки, селяни ставали на слідство п'яні[11]). У Корниві Рівенського пов. перед корчмою привселюдно карали Марію Мичко[12]).

З вищенаведених фактів видно, що, незалежно від панського управління й юрисдикції, в волинському панському селі правила також сільська селянська громада. Архівні джерела не дають точної відповіди на те, з кого складалися громадські сходи. Але з цього приводу треба зазначити, що село було утворене з окремих родин-дворів, де за начальників були голови родин—господарі. Инші члени родин, як ми бачили, не мали влади й не були представниками від двору. Тому навряд чи може бути сумнів у тому, що представництво на сходах ро-

---

[1]) 47 51. [2]) 76 -51. [3]) Военно-стат. обозрѣніе, op. cit. 66, 67, 95.
[4]) I. Kraszewski, Ulana, 1855, 7—9. [5]) 77—49. [6]) 47—51.
[7]) 7—52. [8]) 20—48. [9]) 41—59. [10]) 32—57. [11]) 25—49.
[12]) 18—53

дин-дворів лежало найголовніше на головах родин-господарях; це, між иншим, зазначає і Стецький. Друге так само невиразне питання про те, чи всі господарі могли бути повноправними членами сходів, треба з'ясовувати особистостями складу різних верстов людности кріпацького села. Воно, як зазначено вище, складалося з господарств тяглих, півтяглих чи піших, городників і безхатників (бобилів). До господарств, за ст. 25 інв. правил, зараховували тільки перші три групи. Вони були економічно нерівні. Найвпливовіші були тяглі, що були й найзаможніші від инших, які при тому від них з господарчого погляду залежали. Тяглі відгравали найбільшу ролю в відношенню селян до дідича і мали сили боротися з ним [1]). Хоч немає підстав казати, що инші категорії господарів — піші й городники — не мали права брати участь у сільських громадських сходах, але-ж ясно, що цей сход не міг складатися з геть-усієї людности села. Цього не було й у самостійніших казенних селян, де сільські сходи встановлені були з виборних від певної кількости дворів. Про це свідчить і вищенаведений факт, що стався в м. Вербі Дубенського п., коли саме заможні господарі вирішили запропонувати збірщикам покарати несправного Гната Братійчука. Про те-ж свідчить і той інститут почесних господарів, що був за самостійного представника громади в управлінні й судівництві.

Щоб зрозуміти кваліфікацію почесного, треба передусім звернутися до тодішнього законодавства про державних селян. Щоб зібрати відомості про тих, хто не мав харчів, сільські сходи державних селян вибирали трьох „старожилів, заможних („достаточных") і певних людей". Сільська розправа складалася (під головуванням старшини) з двох „добросовісних", що відзначалися доброю поведінкою і доброю моральністю [2]). Піклуватися про сиріт доручали певнішому з його кревних. Опис майна сиріт-недолітків складали в присутності трьох певних свідків з господарів. Опікуна призначали з господарів, що відзначалися чесністю й порядною поведінкою [3]). Щоб уважатися за доброго господаря, треба було справно платити державні податки та земельний чинш і справно відбувати повинності, утримувати свою землю й двір у належному порядку й не віддавати в оренду, а тим більш не продавати й не обмінювати стороннім людям свій ґрунт, а обробляти землю, вгноювати й засівати, — „як добрим господарям слід" [4]). Отже, в державних селян, щоб займати деякі посади і виконувати деякі обов'язки, закон вимагав від селянина, щоб він був добрим господарем, що вказувало на його заможність, певність, добру поведінку, моральність, чесність і податкову та господарчу справність. Така кваліфікація мала дві риси — моральну й господарчу.

---

[1]) Бібік. обов. інвентарі, op. cit., 219, 240, 269.

[2]) Ст. 4762 і 5386 Св. Зак. т. II ч. I изд. 1857 г.

[3]) Ст. 300, 302 і 352 Св. Зак. т. X, ч. I изд. 1857 г.

[4]) Ст. 21 і 70 Уст. Управ. Каз. им. Зап. и Приб. губ.

Таку-ж саму картину, але таку, що утворив її не закон, а звичаєвий світогляд, ми сконстатували вгорі в волинському панському селі Як ми бачили, до сільського управління й судівництва обирали „заможніших“ [1]), „старшин“ [2]), „старіших“ [3]), „почесних“ [4]), „старожитців“ [5]), „доброї поведінки“ [6]), „відомих“ [7]), „сумлінних“ [8]), „совісних [9]), „надійних“ [10]), „найпочесніших“ [11]), „добросовісних“ [12]), „кращих“, „старіших“ [13]), господарів. Цей інститут почесних правив, судив і становив громаду, бувши постійним адміністративно-судовим апаратом її. З другого боку за зразок доброго господаря тоді на Волині вважали таких: у Губині за селянина, що досяг доброго господарчого побуту, вважали Семена Чухнюка, що, заробивши титарюванням, збудував порядну хату, завів садка й мав робочу худобу [14]). У Григоровецькому маєтку Старокостянтинівського п. в дідичевій інструкції люстраторові для управління маєтком наказано наглядати за селянами, щоб не спустошували своїх будинків, не пиячили, щоб лани їх були засіяні, щоб не крали й не пустошили лісів [15]). У Крашевського Кулина каже до Романа Корби: „вам нема чого нарікати, бо ви маєте дволітнє жито“ [16]). Отже й на Волині вимагали від почесного господаря моральної та господарчої кваліфікації, але на тлі всього лежала умова достатку. Це цілком зрозуміло, бо мати таку кваліфікацію у кріпаків, як і у державних селян, могли були тільки міцніші господарі, як тяглі. Тільки вони могли відповідати тим вимогам, що звичаєвий світогляд у перших і закон у других ставив доброму господареві — справно платити податки, відбувати повинності й господарювати. Наведене визначення не залишає так само сумнівів що до віку цього основного кадра громади. Це були „старшини“, „старіші“, „кращі“, „відомі“, отож, старші, себ-то найавторитетніші й найдосвідченіші господарі. Але ніде немає натяків на те, що вони були старими. Розуміння старечого віку для селян, що мусіли старітися рано від важкої роботи, тоді було умовне. Ст. 2 Бібіковських інв. правил працеспроможність для чоловіків встановила від 17 до 55 років. Але вищенаведені спостереження над селами деяких повітів свідчать, що непрацеспроможність не вимірювали зазначеною нормою. З другого боку, коли господар мав дорослого сина або зятя, то він сам вже на панщину не ходив, незалежно від свого віку. Окрім того, в селянському побуті, де шлюби ранні й родини часто діляться, на Волині господарями були й дуже молоді люди: до 20 років 4,5% і від 20 до 30 років 12,6%. Основну-ж найчисленнішу масу господарів становило 55,7% тих, що мали від 30 до 50 років. Але єсть дані про те, що селянські маси не визнавали авторитету за молодими господарями, навіть заможними. Отож, як вже згадувано,

---

[1]) 106—50. 12—59. [2]) 41—59. 94—54. [3]) 23—48. 47—51. 41—59.
[4]) 24—57, 29—59. 82—48. 67—54. 51—49. 35—51. 44—54. [5]) 82—48.
[6]) 19—53. 1—59 [7]) 1—59. [8]) 35—51. [9]) 19 53.
[10]) 106—48. 46—50. [11]) 12—59. [12]) 28—52. [13]) 41—59.
[14]) 106—50. [15]) 1—50. [16]) Budnik, 202.

в Високому громада не допустила титарювати Царука, що мав тільки 25 років, саме через його молодість. У Червоній Волоці старші господарі що-до перевезення смоли відмежовувалися від молодших.

Як ми бачили, громади мали своїх голів. Що-ж до складу інституту почесних, то в наведених у нас прикладах у 6 селах їх було по 4 чоловіка, в 2 селах по 6, в 5 селах по 3 й в одному селі два. Отже ця установа була колегіяльною й до складу її ввіходили самі чоловіки. Що-до громадського управління й судівництва, то тут не було точного розмежування управління від суду і, з другого боку, всієї громади та почесних. Тільки справи такої ваги, як висилка з сіл або призначення до рекрутства злодіїв, покарання ледачих господарів, що занехаяли своє господарство, заміна ґрунтів, розвязувала громада. Багато-ж инших справ відали й громада, й почесні. Що-до громади, то там не було так само розмежування між справами приватними й громадськими. Громада порядкувала й майном тих, що волочилися й не були справними господарями. Особливу ролю поклали громади на почесних, доручивши їм виступати за представників громади й оборонців окремих селян у різних урядових справах. Тут звертає на себе увагу те, що в тих випадках, коли цілу громаду, не виключаючи почесних, у чомусь обвинувачували, то останні виступали за відпоручників громади. Так, народня звичаєва правосвідомість надавала почесним особливого імунітету, на що вважала й державна влада. Визнаючи громадське звичаєве самоврядування, дідичі й державна влада використовували його, надаючи йому низку різних функцій і доручень.

Так само, як і в сфері управління, судові функції громади згодом де-далі поширювалися. До розгляду й суду громади та почесних передавали не тільки внутрішні справи селянства, але й переступи його проти панської влади. Але і ті, і ті судила громада та почесні за принципами свого звичаєвого права. По деяких маєтках селянське судівництво, що судило панські справи, і своєю структурою наближалося до панських судів. Організацію їх визначили дідичі в інструкціях, що давали своїм управителям або економам. Останні за суддів обирали з почесних господарів „судців". У згаданих інструкціях, що по суті були за статути цих судів, навіть зазначувано часом, що до них належало, як от в Ільїні Острозького п. тільки не дуже важливі справи. По инших маєтках судили почесні господарі разом з економами або без них.

Ще була одна форма панського судівництва, що в ній брали участь селяни, це — родинні справи. Покривджені члени родин брали участь або в самому суді, або у виконуванні присуду, або-ж у тому й тому разом. Нечасту форму селянського судівництва являв собою факт апеляції до почесних господарів од дідички в її справі з її-ж кріпаком, після того, як цю справу не розвязали поліційні органи, що вже говорено. Аналогічно з громадськими судами були професійні суди тих селян, що були на дворовій панській службі. Вони переводили судівництво цілою своєю громадою.

Громадські суди карали таке: негосподарність, невиконання обов'язків що-до своєї родини або її членів, невиконання обов'язків супроти дідича, бешкетування, сварки, безчестя, крадіжки. Через господарчо-родинний характер селянського двору, негосподарність у правосвідомості селянства являла великий злочин не тільки проти власної родини, але й проти громади та дідича. Громаді доводилося платити за несправних податки, а дідич утрачав на таких панщину й мусів був підтримувати їхні родини. Негосподарність визначали в різних формах, що тягли за собою кару, як недбайливість, руйнування власного господарства, невиплачування податків, ледарювання, пияцтво. За злочини проти дідича вважали неслухняність, невиконання панщини й повинностей, втеча, грубіянство, бешкетування. Так само за карний момент уважали завдавання сорому своїй родині або громаді. Сорому завдавали непристойною поведінкою, як нешлюбні звязки й крадіжки, бо ці провини вважали за протиродинні й протигромадські. Треба зазначити, що в звичаєвому карному селянському неписаному кодексі не було точно визначено роди окремих провин, що за них присуджувано до кари. Карна ухвала часто складалася з цілої сукупности провин, що були відомі громаді й становили індивідуальну характеристику винного. Тому часом судили не тільки за конкретну провину, але й за певний ухил, напрямок до чогось негативного. Цією стороною дуже характерно ставився громадський суд до такого широко розповсюдженого тоді явища, як пияцтво. У судовому кодексі державних селян пияцтво вважали за самостійний переступ і присвятили йому скількись спеціяльних статтей, як про появу п'яних на сході, про пиячення в свята перед одправою й про пияцтво до безпам'яти. Передбачено було навіть вищу міру пияцтва, коли „кто злообыченъ въ пьянствѣ или болѣе времени въ году бываетъ пьянъ, нежели трезвъ“ [1]). Тимчасом у волинських панських селян пияцтво карали, мабуть, тільки тоді, коли воно було звязано з негосподарністю, бо немає фактів, коли-б трактовано його, як самостійний переступ. Що-до крадіжки, то ми не знайшли нічого, щоб стверджувало вказівку такого знавця волинського полісся, як Крашевський, який зазначив, буцім селянство вірить у те, що „найкраще зберігається крадений гріш і що, не взявши на душу, нічого не буде в душі“ [2]). Крадіжку громади вважали за каригідний учинок, окрім такої, що робила була людина вбога. Але родини останніх карали за це винних порядком унутрішньої родинної розправи. Крадіжки за тих часів, за бідности й формального браку або обмежености прав власности селянства на найголовніші предмети свого господарства, траплялися часто. З другого боку, ще й досі на Волині існують різні звичаєві форми загарбування чужого майна, як от коли хлопці крадуть матеріял до огнища в великодню ніч [3]), дівчата крадуть щось у хлопців

[1]) Ст. 493—496 Уст. Сельск. Судеб.

[2]) Wieczory wołyńskie (Dziennik Literacki I, 1859, 163).

[3]) Василь Кравченко, Збірки матеріялів про вогонь. Первісне громадянство та його пережитки на Україні, 1927, вип 1—3, 176, 177.

проти нового року, хтось краде й оздоблює коня проти нового року, хлопець краде свиту або шапку в батька тієї дівчини, яку гадає сватати [1]) Усі подібні факти не вважають за крадіжки й не видно, щоб з них були об'єкти юрисдикції громадських судів. Карний кодекс лагідніше ставивсь до внутрішніх родинних крадіжок у державних селян. Так, коли голова родини або кревний прощали, то справу про крадіжку припиняли [2]).

Карна система селянського судівництва мала на оці виправити поведінку винних у тому чи иншому переступі. Як засіб до того, вважали за потрібне засоромити їх карою (звичайно це була кара на тілі різкою). Вгорі ми зазначали, що правосвідомість селянства деякі моменти вважала за каригідні, так-би мовити, не сами по собі, а тому, що вони завдавали сорому громаді або родині. Що кару на тілі вважали за таку, яка завдає сорому, це доводять вищеподані факти, коли відмовлялися виконувати процес „битва" саме ті, кому випадало бити, або, знов-же, доводить це те, що селянство кривдилося за привселюдне карання. Цей елемент завдавання сорому, щоб ним і на инших відповідно впливати, виявлявся і в самій обстанові кари. Звичайно били привселюдно, перед корчмою, посеред ринку, перед ратушем, на сходах, коли збиралися селяни, при инших господарях, у музикантській залі. Били, щоб завдати сорому за сором, що винні вчинили громаді, родині або колективу дворових робітників. За особливість громадського суду було те, що карні присуди виконували часто своїми власними руками сами судді, а в деяких родинних справах — батьки й брати, зараз-же по розсуді справи.

Як зазначено за звичайну кару в громадському суді була різка й кару визначали кількістю вдарів. Пересічне типове „битво" становило 10 – 20 – 30 різок [3]).

У селянській карній системі окремо стояли такі адміністративні заходи, як виселення або віддача в рекрути за непристойну поведінку й крадіжки, або присуд грошима відшкодувати покрадене. Коли порівняти карну практику громад з сільським судовим уставом для державних селян, то виявиться, що перша суворіша. Приміром, коли у державних селян були такі, між иншим, форми репресії, як грошові штрафи, призначування на працю, замикання під арешт, а різки давали тільки за важливіші переступи, а так само за рецидиви, то в панських селян різка була звичайна, трохи чи не за всі провини. Що-ж до самого розміру кари, то в останніх пересічна нормальна кількість відповідала нормі, встановленій для державних селян, а саме від 10 до 30 вдарів. Але державних селян карали не в такій часом урочистій обстанові прилюдности, як у кріпацькому селі [4]).

---

[1]) З рукописних матеріялів того-ж В. Г. Кравченка.

[2]) Ст. 467 Уст. Сельск. Судеб.

[3]) За негосподарність давали 15 різок, те-ж за невиплачування податків, за неслухняність 15, 25, невиконування панщини 25, грубіянство 40, втечу (по-друге) 100 (по 50), безчестя—встид 70, крадіжку 12, 50.

[4]) Ст 421, 435—437. уст. Сельск. Судеб., Св. Зак., XII ч. II, изд. 187.

Ті-ж самі в головних рисах карні моменти, що практикувалися в громадських судах, зазначено в практиці панського судівництва, що теж не мало жадного писаного кодексу й керувалося звичаями. До такої тотожности селянських і панських звичаєвих норм призводила взаємна органічна звязаність життя сільського двору й дідичевої економії. На першому плані в панській репресивній системі стояли такі вчинки селян, як неслухняність і невиконування панщини, бо вони суперечили самій ідеї кріпацтва. Далі йшли инші побутові вчинки, як пияцтво, спаш засівів, недогляд і запізнення з роботою, втеча, бійка, то-що. Дарма що карна система панських судів теж мала поправчий характер, але за засіб до поправи вважали залякування. Отже, коли в селянській практиці за мету карання вважали моральний вплив, як завдавання винуватцеві сорому, то в панських судах впливали, лякаючи фізичною карою. Миропільська штрафна книга свідчить про те, що найчастіша провина це невиконування панщини. Карано його більше-менше лагідно, може саме через те, що траплялося воно часто. Після того йшла крадіжка; за неї репресія була вже суворіша. Карна система миропільської книги в загальних рисах не перевищувала тодішніх пересічних фактично вживаних звичаєвих норм, а так само і дозволеного в законі дідичам максимального розміру кар на тілі. Вона йшла в напрямі збільшення за такі кари, як крадіжка, биття матери, розтрата, то-що. Книга справляє таке враження, наче вона неповна, бо, дарма що записів у ній обмаль, обіймає дуже довгий період часу. Такі-ж самі риси що-до невиконання панщини й крадіжки відзначено й у штрафній книзі с. Свинної.

Кари в панському судівництві являють таку картину. Норми кількости вдарів різкою по різних маєтках були різні: до 20; 5—10—15; 20—30; 5—10, 10—20, 25, 40[1]).

Загальна кількість покараних становила ревізьких душ: у Піддубцях Новоград-Волинського п. за половину року 2%; у Червоній Волоці Овруцького п. за $2^1/_2$ роки 17% і в Тернавці Заславського п. за 3 роки і 8 місяців 3%; у Базарі й Базарській Рудні Овруцького п. за 6 літ 111% робочих душ.

Щоб оцінювати й порівняти громадську та панську карну практику, треба встановити якусь пересічну її міру. За таку слід уважати той modus, що подано в вищезазначених проєктах загального інвентаря, а саме—в Подільському й генерал-губернаторському — в обох, як максимум, до 25 різок[2]). Найлюдяніший з них був останній, бо для жінок

[1]) За неслухняність і невиконання панщини карали різками 3—5; 20—30 (жінок 10); 10—25—30; 10—25; до 30; ледарювання 25—35—40; 6, 4 палки; за бешкетування 5 різок, арешт 1—2 дні; грубіянство 20—30 різок (жінки 10); крадіжки 7—10—25—30—40 (жінки 10); пиячення 10—25—30 3—5; 5—11—15; слабке биття різкою до 30; побій 5—11—30; втеча 7—10; спаш хліба й сіножати 5—9—20; вигнання батька 15; биття матери й вигнання її з хати 40; волоцюзтво 20; самоправність 15; биття тестя й тещі 40; продаж робочої худоби 15—20; розтрата чужого майна 40; захоплення сіножати свого сусіди 10.

[2]) Для пізнішої доби порів. у В. Назимова, Праці Комісії для виучування звичаєвого права України, 1925, 81.

проєктували карання на половину менше, ніж для чоловіків, і тільки по одежі, і для всіх не частіше, як раз на місяць. Ці проєкти, як відомо, не зреалізовано, а обов'язковий закон надавав дідичеві право карати селян куди важчими карами, як до 40 різок і до 15 палиць. Що норму кари більшу за 25 різок уважали вже за надзвичайну, про це свідчить і вищенаведений протест Дубенського земського справника. Отже, порівнюючи обидві системи, ми помічаємо, що загальні громадські й панські норми найчастіш уживаної кари різкою були мало не однакові й тільки на небагато відходили від максимума, а саме 25 вдарів. Що-ж до більшої кількости вдарів, що закон дозволяв дідичам, то це припускали тільки за виключні специфічні провини. Але все-ж громадську карну практику, мабуть, доведеться визнати за поміркованішу, бо немає фактів, коли-б уживано таких форм репресії, як биття палицями або обстриження волосся на голові й бороді. Довге волосся за миколаївських часів було не в моді, бо військовим стригли волосся й голили бороду, залишаючи самі вуса та бурці, а зданим у рекрути за злочини голили передню частину голови, не залишаючи ні бороди, ні вусів, а ні бурців, так само як арештантам [1]). Але волинське селянство кару стриженням або голінням бороди мало за мордування, й бороду вважало за почесну ознаку господаря та літнього чоловіка. Що-до таких вищезазначених кар, як 70 і 100 різок, то ці виключні факти, що навіть порушували тодішню законну панську норму, мали безперечно випадковий характер і їх державна влада переслідувала.

За браком джерел спробу виявити залюдненість волинських кріпацьких дворів, ми показали на підставі небагатьох [2]) сіл, узявши такі неоднакові документи, як інвентарі, ревізькі сказки і сповідні розписи. Через те, що в літературі їх критично не вивчено, дослідникове завдання ускладняється. За найпевніші, дарма що мають безліч хиб [3]), треба вважати інвентарі, що складалися для господарчих потреб дідичів (вони періодично їх перевіряли) і, відколи запроваджено Бібіковську інвентарну реформу, набули обов'язкового значіння. Ревізькі сказки не могли фіксувати як усіх фактичних господарств, так і тих, що за період часу поміж двома ревізіями утворювалися, а так само тих змін в особовому складі дворів, що їх теж не було оформлено Сповідні розписи, що їх часто дуже невиразно написано, навіть коли позверхово оглядати їх, визначають, що існував численний двір-родина, подібний до цілого роду.

---

[1]) Ст. 292 Общ. Уст. Рекрут. и ст. 175 Уст. содерж. подъ стражею, Св. Зак. IV, изд. 1857 г.

[2]) По закінченні цієї розвідки пощастило вистудіювати ще 3 інвентарі 1832 року маєтків Луцького повіту (Архивъ Волынской Палаты Государ. Имуществъ, в Волинському Окрарху). Із них видно, що в селах частині с. Черніжа Каєтана Закржевського, частині с. Хорохорина Губерта Ольшамовського й в с. Холпньові Каєтана Гулевича було: дворів з наявною людністю від 1 до 6 душ 62,5%, від 6 до 10 душ 34,7% і від 10 до 12 душ 2 8%; пересічно на двір припадало 6 душ; дворів однородинних було 54%, двохродинних 38% і трьохродинних 8%. Отже ці дані теж цілком відповідають вищенаведеним цифрам.

[3]) Бібік. обов. інв., op. cit. 231, 234.

Почасти це безперечно відповідало дійсності, а почасти могло бути від того, що раз складені за певною родовою традицією розписи щороку переписували не роблячи великих органічних змін.

Порівнюючи дані, що дають вищеозначені неоднакові джерела, виявляємо таку картину. Для середини XIX в. пересічна залюдненість волинського кріпацького селянського двору (6,3 душі) [1]) мало не збігалася з вищеподаними статистичними даними (6, 7). Що-до пересічної залюднености дворів по Волині не було великої розбіжности між даними ревізькими й інвентарними. Те-ж саме помітно й по Київщині, але єсть одміна між тими даними й сповідними розписами, що їхній двір пересічно помітно більший, ніж двір ревіз. сказок і інвентарів. З другого боку по Волині помітна відміна між вищезазначеними даними й сповідними розписами кінця XVIII й початку XIX в., що їхній двір більший за двір ревізький й інвентарний і наближається до двору сповідних розписів Київщини середини XIX віку. Поруч з тим по Волинській губерні ті-ж сповідні розписи кінця XVIII і початку XIX в. різко відзначалися величиною залюдненості окремих категорій дворів. Тимчасом як на Волині, Київщині й Поділлі в середині XIX в. найбільше (54,4%—61, 3%—66%) було невеличких дворів з людністю до 6 душ, Волинські сповідні розписи кінця XVIII й початку XIX віку показують найбільше (70%) дворів з численною людністю від 7 до 15 душ. Отож типовий волинський кріпацький двір кінця XVIII і початку XIX віку, виявляється, великий; це, може, стверджує й те, що, як ми бачили, ще до середини XIX віку збереглося 45,1% багатодушевих дворів. Коли-ж це справді було так, то треба визнати, що протягом першої кріпацької половини XIX віку на Волині пройшла хвиля процесів, що сприяли розпадові великих і утворенню невеличких дворів [2]).

Мало не однакові дані, що їх показують інвентарні й ревізькі джерела для середини XIX віку, виявляють, що за типовий на Волині двір було господарче об'єднання з однієї—двох звязаних кревним звязком родин. Тільки дуже невеличку частину їх становили чужородці (5,8%), як „товариші" й „сусіди", що не мали родинного звязку з тими родинами, при яких вони жили. Найбільшу групу становили ті двори, що мали до 3 робочих душ. Вже не було переваги тих великородинних та багаторобочих дворів, що їх зазначено в сповідних розписах і що утриманням їх опікувавсь Рекрутський Устав, а так само спочатку й дідичі. На $^2/_3$ частини попередні ревізькі двори вже було поділено.

Так само, як і числових матеріялів, фактів що-до внутрішнього укладу сільського життя обмаль. Декотрі з тих фактів записано безпосередньо з народніх уст; инші переказують побутові звичаї й особли-

---

[1]) Пор. Е. Сташевский, Крестьянский двор на Киевщине и его дробимость (Местное Хозяйство, 1923, № 2. Киев), 84, 93.

[2]) Бібіков. обов. інв., op. cit., 220. Пор. так само: 1) Е. Сташевський, op. cit., 92—93 і 2) В. В. Тарновскій, О дѣлимости семействъ въ Малороссіи (Труды Коммисіи для описанія губерній Кіев. Учеб. Округа, II).

вості народнього життя (подали ці дані маршалки, справники й инші місцеві діячі). Чимала хиба їхня в тому, що вони зазначають часом голий факт, не подаючи докладних мотивів, що примусили народню думку зробити той чи той висновок.

Студіюючи устрій народнього життя на Волині, в жадному разі не можна обминути того величезного впливу, що робили на нього дідичі. Для них селянський двір був тільки виробнича одиниця, що на ній базувалося панське господарство. Кріпацька система не мала на оці обов'язково визнавати селянський двір або громаду за суб'єкта якихось прав. Через те, аналізуючи явища народнього звичаєвого укладу кріпацької доби, натрапляємо на великі труднощі, бо кожен факт мусів утворюватися підо впливом таких неоднакових чинників, як суб'єктивні уявління селянства й об'єктивне панське право. Переоцінка цього дала, між иншим, деяким дослідникам, як от Чубинському [1]), привід констатувати, що кріпацтво на Правобережжі задушило народнє самовизнання й самоврядування.

Чим-же був двір? Селянство жило дворами. Кожен селянин брав трудову участь у землекористуванні й господарюванні не за якимсь особистим самостійним правом, а в складі свого двору. Господарювали в ньому й панщину з нього відбували спільною працею всі члени родини. Коли до цього додати, що, як угорі зазначено, по дворах була лиш половина робочої людности, що мусіла працювати за другу непрацеспроможну половину, як старі, діти й каліки, то стане очевидним, що в особовому об'єднанні мешканців двору визначну ролю відгравали звязки кревні, родинні.

За господарів були найголовніше чоловіки. Жінка через свою фізичну кволість і побутові звичаї не одбувала важких робіт. Цей usus стверджують і інвентарні правила, що для жінок встановили тільки 1 день на тиждень особливої жіночої панщини. З другого боку, трактуючи про зміну господаря в дворі, ця-ж сама норма вказувала на чоловіків і не згадувала про жінок. Ця виробнича нерівність жінки навряд чи не залишилася без впливу в народній правосвідомості на певну загальновідому обмеженість її прав, як от у сфері спадкування. Господар мав у дворі не аби-яку вагу. Господарство надав пан йому, і він відповідав за виконання панщини, що було за найголовніше призначення селянського двору. Великий авторитет його в дворі збільшувавсь через те, що двори складалися найбільше з батьків та дітей і що він був найстарший та найдосвідченіший у житті й господарюванні.

Селяни визнавали свої власницькі права на двір усупереч ідеї кріпацтва, базуючись, мабуть, на праці в поті чола на панщині й свойому полі. Цю зрозумілу народню традицію в другій половині 40-х років реально підтримувала Бібіковська інвентарна реформа. Не менш підтримувала це й друга інвентарна норма, що її зроблено підо впливом не

[1]) Труды Этнограф.-Стат. Экспедиціи въ Западно-Русскій край, VI, с. VII.

тільки завданнів соціяльного характеру, але й звичаєвого устрою селянства. Як ми вже зазначали, за ст. 8 після того, як помер господар, його міг заступити працеспроможний робітник з його родини. Коли-ж дідич настановляв стороннього господаря, то все-ж він не міг позбавляти вдову й дітей садиби та города. Отож це підводило правну базу під селянське звичаєве розуміння своїх прав на двір, де кріпак уважав себе за власника не тільки господарчого інвентаря, але й землі та хати. Родинно-побутову структуру двору стверджує не тільки світогляд самого селянства, але й практика дідичів. Як доводять численні факти, той виробничий погляд на характер і призначення кріпацьких дворів, що за них їх мали дідичі, застосовували вони теж у погодженні з народніми звичаями. Як ми зазначали, часто селянські двори після господаревої смерти залишалися в користуванні тих-же самих родин.

Підо впливом економічних і инших чинників, ще наприкінці XVIII в. чималий, селянський двір у XIX віці підпав під процеси внутрішнього розпаду. Підчас родинних розділів ділилися найголовніше багаторобочі господарства, але дробили їх не тільки тіснота й звичаєві тенденції утворювати власні господарства, але й родинні суперечки. Від родин відходили сини, брати й зяті з своїми родинами. Часом від дворів одрізнялося не одне подружжя, а й ціла кооперація членів. Навіть дідичі, роздроблюючи селянські двори через свої господарчі розрахунки, часто ділили їх, керуючись родинними мотивами самих таки кріпаків. До того-ж індивідуалістичні тенденції утворювати нові власні господарства були часто такі дужі, що розділені родини не вагалися брати на себе величезний тягар обов'язків що-до панщини, який перед тим лежав на нерозділеному дворі. Двори дробилися не тільки так, як зазначено, а й втратою органічної стабільности. Тоді в дворі фактично утворювалося два господарства: одне тягле чи піше з новим господарем та повним наділом і друге городнє, що на нього спала родина попереднього господаря цілого двору.

Типовий невеличкий що-до кількости наявної й робочої людности двір XIX віку не давав добрих перспектив на довготривалість. Смерть і занедужання господаря або втрата робочої худоби руйнували господарство, що остаточно занепадало або знижувалося до нижчого розряду. Так само, звичайне господарювання вдів при дітях-недолітках призводило до того самого наслідку. Дідичі різними, часто паліятивними заходами, як заборона продавати реманент, намагалися підтримати господарчу спроможність слабких дворів. Але все ж двір і великий, і невеличкий був у тодішньому уявлінні селянства живою, міцною одиницею. На нього було спрямовано всі його думки.

За вищеописаної структури й свідомости селянських дворів, з яких складалися волинські кріпацькі села, цілком зрозуміло, що в них існувало своє власне звичаєве самоврядування й судівництво. Сільські громади об'єднували двори-родини, що на чолі їх стояли їхні голови-господарі-начальники. Вони репрезентували двори на громадських сходах

і в стосунках з дідичами та державною владою. Дарма що за господарів уважали голів усіх соціяльних груп кріпацького села (окрім безхатників-бобилів), але за провідну верхівку села були заможні. Кількісно їх на Волині було чимало—аж 57% тяглих. Але цю цифру треба до певної міри зменшити, тому що через чималу нерівність селянських участків не всіх тяглих можна було віднести до справжніх заможних [1]). Заможна верхівка керувала громадою й судила. Для постійного урядування й судівництва чинна була колегія з кількох найпочесніших господарів. Незаможники (безхатники), що їх тоді було ще не гурт (6%), а так само городники (7%) не становили помітного чинника в громадському житті. Вони були тільки за робочу силу у господарів і у д-ча. Що-ж до другої категорії незаможних (30%), до якої треба зарахувати певну кількість піших, то хоч і немає даних, щоб вони не брали участи в громадському самоврядуванні, але питома вага їх, зважаючи на їх незаможність, не могла бути велика.

Громада мала свої зібрання, свій постійний апарат управління й свою касу. Справи, що їх відала громада (вони, мабуть завдовольняли пекучі потреби сільського життя), почасти наближалися до тих, що закон встановив для державних селян. Законодавство про останніх тоді було найбільше розроблене й могло бути за зразок для урядництва инших категорій селянства. Тим-то д-чі, маршалки й поліційні державні органи могли несвідомо переносити практику управління державними селянами до урядування д-цькими кріпаками. Так, по деяких інвентарях, як ми зазначали, д-чі згадували навіть про „сільські розправи", яких тимчасом по панських маєтках не було. Свій сільський устрій був такий авторитетний у селі, що дідичі й державна влада визнавали звичаєву юрисдикцію громади і використовували її, намагаючись почасти цілком її легалізувати. Як ми були зазначали, генерал-губернатор, а так само Волинський губ. інвент. комітет, що складавсь з місцевих урядовців та дідичів, проєктували надати право карати селян, між иншим, і громадським сходам. Відміна поміж тими двома проєктами була та, що перший гадав обмежити юрисдикцію громади внутрішніми селянськими справами, а комітет був ладен доручити громаді судові функції тільки за дідичевим дозволом. Згадані проєкти, безперечно, взято з тодішнього живого побуту. Використання громадського самоуправління від уряду й дідичів часом перечило самій його ідеї, бо на громаду покладалося різні поліцейсько-адміністративні функції. Те саме було й у селянському суді, а це иноді призводило до того, що судді залежали від панських економів та управителів. Це відзначав волинський губернатор генерал Сінельніков, зазначаючи, що від того кріпаки часом терпіли жорстокі кари [2]).

Громадський суд був не одноособовий, а колективний, бо судила або ціла громада на свойому сході, або почесні. Різка однаково була за поправчий захід як у панському домініяльному, так і в громадському

[1]) Бібік. обов. інв., op. cit., 237, 238. [2]) 93—54.

суді. Та в першому вона мала наганяти фізичного „страху“, тимчасом як у громадській карній системі вона була за знаряддя морального впливу через утворення „встиду“. Ці два неоднакові шляхи, що мали провадити до одної й тієї-ж мети, можна пояснити тим, що державно-панська кріпацька система повинна була оборонятися від порушення її основ примусовими зовнішніми засобами. Громада-ж трималася самою силою свого внутрішнього авторитету.

Громадське самоуправління й судівництво, обумовлене світоглядом тодішнього села, було досить примітивне. Та селянин мав на вибір дві системі урядування — свою громадську й панську. Звичай і класове почуття схиляли його триматися свого побутового громадського укладу. У матеріялах зареєстровані факти, коли завдовольнялися селяни з своєї власної юрисдикції, а так само апелювали до своїх судів на суди панських економів. Занотовано так само випадок апеляції від дідички до громадського суду в своїй власній з своїм кріпаком справі, в якій вона не мала успіху у державної влади, про що згадувалося.

Громадська юрисдикція мала високоморальні прямування. Апарат громади, — інститут почесних господарів, — користувався загальною пошаною. У неписаному селянському етичному кодексі було за догмат „встид“ за протигромадські вчинки, засудження лінивства, занедбання господарства й родинної неморальности, громадська дисципліна, обов'язок тягти за громадою, заступництво за її членів, потяг до матеріяльного достатку й т. д. Матеріяльне забезпечення було за передумову доброго господаря й надавало йому за тих часів особливої авторитетности. Не сама сільська верхівка, що за звичаєм правувала на селі, складалася з заможних господарів, але вони-ж були за ініціяторів і провадили боротьбу з дідичами. В ідеях селянської звичаєвої правосвідомости визначені антикріпацькі, антидідицькі класові елементи, як визнання невласних землі й хати за власність, розуміння нащадних прав, то-що. Від того ідеологічно й практично вже був один крок до цілковитої емансипації, відкритий опір розпорядженням д-чів, потяг до переходу на становище державних селян і инші шляхи боротьби. На активність громад впливала не тільки громадська організація, а й тогочасні події, як інвентарна реформа й далі очікування реформи 19 лютого 1861 р., а так само сусідство з державними селянами, що мали свій особливий устрій. Громадське єднання ширилося, організуючи до класової боротьби цілу низку сіл, що належали до однакових маєтків і церковних парафій.

Моці громадського укладу сприяло й скупчене життя по селах, де усі й усе завсіди були разом, де усі становили мало не одну велику родину й де одні наглядали за другими [1]). Дух громадської соборности виковувався й по тодішніх численних корчмах, що гостинно стояли по усіх в'їздах до сіл і на великих шляхах. По цих народніх клубах складалися, як зазначали справники, ідеї боротьби. У вищенаведених ви-

[1]) Stecki, op. cit., 55, 56.

словах селянства в неприхованій формі чутно класові заклики. Образ соборної громади, озброєної своєю організацією й правосвідомістю, став особливо небезпечний для дідичів після Бібіковської інв. реформи. Тоді експанзія селянства стурбувала була й уряд, і він нагадував йому при кожній нагоді про те, що закон забороняє виступати юрбою. Привід юрби справники й маршалки намагалися затьмарити, використовуючи вплив почесних господарів, що таким чином мали бути ніби за звід грому. Та вже за тих часів сами громади часом далеко переходили за допущені або терпимі від дідичів межі, і, щоб стримати їх, один з маршалків не бачив иншого способу, як викликати військо. За найпотужніший спосіб, що ним використовувало селянство громадську організацію для боротьби, був опір громади „за звичаєм", як зазначали справники, „цілою громадою". До цього безперечно сприяли й ті вже часто малі й слабі селянські двори, що виросли з розділу більших, прийнявши на одних себе непосильні ярма панщини.

Хоч яке тяжке було кріпацтво, але воно не задушило народнього самовизнання. Цілком залежні від панського двору селянський двір і громада зуміли зберегти свою особливу звичаєву правосвідомість і устрій. Кріпак, хоч як це дивно, за віки сіканції різкою не втратив почуття встиду до цієї кари. Сила побутового й класового укладу двору й громади була така потужна, що вони жили своїм внутрішнім певною мірою автономним життям. До цього значною мірою в середині XIX в. прислужилася Бібіковська інвентарна реформа. Дарма що вона не визнавала громади, але фактично підперла звичаєві її основи й класові прямування до емансипації. Тому навряд чи можна поділити думки Чубинського про те, ніби кріпацтво притлумило на Правобережжі народнє самовизнання й самоврядування. Як-би це справді було так, то й не могли-б зараз-таки по реформі 1861 р. виявитися ті численні вияви народньої думки, що їх зареєстрували на Україні дослідники звичаєвого права й инші.

Михайло Корнилович.